

Oud schrift

André Ghyselbrecht

Overdruk uit

Vlaamse Stam

Tijdschrift voor familiegeschiedenis

Maandblad van de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde
nu
Familiekunde Vlaanderen

Deel 1: 17de jaargang, nummer 10, oktober 1981, pp. 436-468

Deel 2: 17de jaargang, nummer 11, november 1981, pp. 509-518

Deel 3: 17de jaargang, nummer 12, december 1981, pp. 583-591

Deel 4: 18de jaargang, nummer 1, januari 1982, pp. 23-30

Deel 5: 18de jaargang, nummer 2, februari 1982, pp. 96-104

Deel 6: 18de jaargang, nummer 5, mei 1982, pp. 207-216

Deel 7: 18de jaargang, nummer 6, juni 1982, pp. 251-256

Deel 8: 18de jaargang, nummers 7-8, juli-augustus, pp. 323-331

OUD SCHRIFT

« De vooruitgang die sinds enkele tijd verwezenlijkt werd in de historische wetenschappen is, voor een belangrijk gedeelte, het gevolg van de grondige studie van de handschriftelijke bronnen van de geschiedenis, bronnen waarvan de uitgevers uit de vorige eeuwen soms de teksten hebben verminkt of verkeerd weergegeven »

Kan Reusens
(vertaald uit het Frans)

Met die vaststelling begon Kanunnik Reusens, professor aan de Leuvense Universiteit, zijn standaardwerk « Elements de Paléographie » dat in 1899 uitgegeven werd

Sindsdien werd nog heel wat werk geleverd, niet in het minst door wijlen professor Egied Strubbe, aan wie wij volgende bepaling van de paleografie ontleen

« De wetenschappelijke studie van het schriftwezen in het verleden noemt men **paleografie**. Zij bestudeert het schrift en de omstandigheden die het vervaardigen van het schriftwerk beïnvloeden, spoort de samenhang tussen deze omstandigheden op en gaat de wijzigingen na die zich daarbij in de loop der tijden voordoen. Het schrift op zegels en munten en de opschriften (bv. grafschriften) behoren niet tot haar gebied »

Als hulpwetenschap van de geschiedenis leert de paleografie

- 1 het oude schrift correct lezen en afschrijven ,
- 2 de ouderdom en de herkomst van een oud schriftwerk bepalen ,
- 3 de schriftfouten in oude geschriften vaststellen en uitleggen (1) »

Paleografie onderwijst ons dus in de kennis van het kritisch lezen en beoordelen van archiefstukken die niet in ons hedendaags schrift gesteld zijn. Ieder die zich met de studie van dergelijke documenten wil bezighouden, zou bijgevolg vooraf de daartoe noodzakelijke kennis van de paleografie moeten bezitten. Bij universitair gevormde historici is dit het geval. Men wordt een cursus in paleografie opgelegd. Bij liefhebbers-historici en -genealogen neemt men precies het tegenovergestelde waar: zonder enig begrip van wat paleografie, oud schrift of oude manuscripten eigenlijk zijn, vatten zij hun opzoekingen en studies aan. Dikwijls moeten zij tot hun verbazing vaststellen dat bepaalde oude schriften voor hen volstrekt onleesbaar zijn.

Tegenover de al dan niet leesbaarheid van een archiefstuk kunnen de amateur-historici stellen dat veel van de oudste oorkonden, kronieken, enz. reeds

(1) Dr. E. Strubbe. Gewoon Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Gent. « Grondbegrippen van de Paleografie der Middeleeuwen », Wetenschappelijke Uitgeverij en Boekhandel, Gent 1964 (2 delen)

door bekwame auteurs bewerkt en uitgegeven werden, zodat zij menen met die werken voldoende stof te hebben om hun studie tot een goed einde te brengen. Zij verwaarlozen echter die stukken die niet uitgegeven zijn en kunnen daarbij, door hun gebrek aan vorming, sommige belangrijke feiten over het hoofd zien. Het leren lezen, ontleden en interpreteren van archiefstukken, zelfs uit de late Middeleeuwen, is een zeer tijdrovende bezigheid die door amateur-geschiedkundigen meestal niet aangevat wordt, omdat zij aanvoelen dat zij daartoe niet bevoegd zijn en spoedig willen klaar zijn met hun werk. Het is een feit dat veel plaatselijke geschiedeniswerken onvolledig zijn juist omdat de schrijver ervan, wegens gebrek aan paleografische kennis, niet in staat geweest is andere bronnen te raadplegen dan degene die uitgegeven werden. Dit is enkel een vaststelling. Wij willen hiermede geen afbreuk doen aan de verdienste van gelijk wie zich op het pad van de plaatselijke geschiedenis waagt.

Liefhebbers-familiekundigen of -genealogen kunnen meestal niet steunen op uitgegeven werken. In 99 t/h van de gevallen is over de familie die hen interesseert niets gepubliceerd en zijn zij bijgevolg verplicht de archieven zelf grondig te onderzoeken. Van zodra zij met hun opzoekingen vorderen en in de 17e, misschien in de 16e eeuw, belanden, stuiten zij op moeilijkheden bij het lezen van het schrift. Sommigen geven het dadelijk op. Anderen raadplegen een kennis die wat meer ervaring en wat meer belangstelling heeft voor oud schrift. Enkel volgen lessen in oud schrift bij een VVF-afdeling en pogen van daaruit hun opzoekingen met meer kennis voort te zetten. Deze laatsten behoren tot de gelukkigen. Zij hebben meer belangstelling gekregen voor het schrift zelf en hun aandacht werd wellicht gevestigd op werken zoals die van Kan Reusens, Prof. Eg. Strubbe, Drs. J.L. Van der Gouw, enz. Vooral zullen de talrijke oefeningen, die in dergelijke cursussen voorkomen, hen meer vaardigheid bezorgd hebben in het lezen en ontleden van oude teksten.

Met wat voorafgaat hopen wij duidelijk te hebben gemaakt dat meer kennis van oud schrift (paleografie) leidt tot meer begrip van en meer belangstelling voor de oude geschriften en van daaruit tot betere eindresultaten van het vorsingswerk.

Met onderhavige bijdrage beogen wij nochtans niet die wetenschap aan te leren. Onze bevoegdheid als amateur-genealoog, die gepoogd heeft zijn licht op te steken bij enkele van de talrijke auteurs, strekt niet zover.

Toch is ons doel :

- 1 een korte beschrijving te geven van het begrip « schrift » in het algemeen ,
- 2 de aandacht te vestigen op de oorsprong en de evolutie van de lopende handschriften (cursieven) waarmede bij genealogische en historische opzoekingen van de 18e tot in de 14e eeuwen kennis gemaakt wordt ,

- 3 een methode tot het leren lezen van oud schrift mede te delen

Zo deze uiteenzetting bij onze vorsers, familiekundigen of geschiedkundigen uit liefhebberij, wat meer belangstelling voor « Oud Schrift » en/of « Paleografie » zou opwekken, dan zullen wij ons doel ruimschoots bereikt achten.

— * * —

I. — HET SCHRIFT

Schrijven is het resultaat van een complex geheel van hersenfuncties, lichaamshoudingen, arm-, hand- en vingerbewegingen. De neer te schrijven gedach-

ten worden door de hersenen omgezet in impulsen die doorgegeven worden aan de zenuwen langs het ruggemerg om Op hun beurt geven de zenuwen het ontvangen bevel door aan de spieren, die de houdingen van lichaam en ledematen bepalen om de hand en de vingers te bewegen teneinde, langs het gebruikte schrijfmiddel om, het gewenste teken op de schriftdrager over te brengen

Het is duidelijk dat in die omstandigheden gezondheidstoestand, humeur, graad van ontwikkeling, enz van de schrijver evenzeer invloed hebben op zijn geschrift, als de materialen die hij gebruikt Ook het doel dat hij zich met zijn schrijven stelt is van invloed is het bestemd voor anderen dan zal hij duidelijker schrijven dan wanneer het gaat om een kladschrift of een geheugensteuntje, die enkel bedoeld zijn voor hemzelf

Bij het lezen van oude documenten is het nuttig steeds bewust te blijven van het feit dat al die elementen een bepaald geschrift zijn eigen karakter schenken Hierbij dient ook aandacht gegeven te worden aan de uiterlijke omstandigheden waarin een tekst tot stand gekomen is en die gans verschillend zijn van de heden-daagse Pen, inkt, schriftdrager, stand van het schrijfvlak, verlichting en temperatuur van het lokaal e d m, zijn allemaal details die het schrift beïnvloeden en die nog heel weinig gemeen hebben met de middelen en het comfort waarover wij thans beschikken

In het algemeen verstaan wij onder schrift, opzettelijk vastgelegde, een betekenis hebbende en leesbare tekenen Alle echt schrift berust bijgevolg op overeenkomst en is daardoor enkel voor een ingewijde verstaanbaar (2)

De geschiedenis van het schrift leert ons echter dat die overeenkomst in de loop der tijden niet altijd dezelfde was, m a w slechts voor bepaalde perioden onveranderd gebleven is

Het is voldoende even in een paleografisch album te bladeren om overtuigd te worden dat het schrift een lange, zeer ingewikkelde evolutie heeft doorgemaakt (3)

In de ontwikkeling van de meeste schriften kunnen we vier stadia onderscheiden -

1 geheugentekens of voorlopers van het schrift (de klassieke knoop in een zakdoek is een geheugenteken) ,

2 beeldschriften of pictogrammen (bv verkeersborden) ,

3 gedachtextekens of ideogrammen zijn bv onze arabische cijfers, waar elk teken een gedachte of begrip uitbeeldt ,

4 klanktekens of letterschrift of fonetisch schrift waar elke klank van een woord weergegeven wordt door een teken of letter, de reeks letters die gebruikt worden noemt men een alfabet en iedereen weet dat over de gehele wereld tal van verschillende alfabetten gebezigd worden

In de westerse landen wordt enkel nog het latijns alfabet gebruikt en als ideografisch schrift de arabische cijfers Het latijns alfabet vond zijn oorsprong

(2) Jan Tschicold Geschichte der Schrift in Bildern 4e aufl, Hamburg, 1961

(3) Benevens de aangehaalde werken van Kan Reusens en Dr E Strubbe, zie bv

— J van den Gheyn, Album belge de paléographie, Jette, 1908

— H Brugmans en O Oppermann Atlas der Nederlandse Palaeographie 's Gravenhage, 1910

— A Hulshof Deutsche und Lateinische Schrift in den Niederlanden, Bonn, 1918 ,

en talrijke andere

reeds tamelijk vroeg in de romeinse beschaving en zou kunnen afgeleid zijn van het griekse alfabet dat ouder is. Over dit laatste zijn de paleografen het niet volledig eens.

De paleografen onderscheiden in het latijns alfabet verschillende vormen van letters die elk een naam meegekregen hebben : kapitaal, unciaal, minuskel, cursief, enz.

Voor het beperkte opzet van onze uiteenzetting komen slechts twee vormen in aanmerking, nl. de minuskel en het cursief. Nochtans om van die vormen een begrijpelijke definitie te geven moeten we ze kunnen onderscheiden van de andere.

Majuskels zijn in principe letters die tussen twee lijnen geschreven worden, het zijn grote of hoofdletters. Naar gelang de structuur onderscheidt men twee vormen :

— kapitaal : zijn de statige, meer hoekige hoofdletters ;

— unciaal : is een vorm afgeleid van het kapitaal, redelijk dik geschreven en enigszins afgerond. Unciaal schrift wijkt wel wat af van het bilineaire (twee-regelige) type der kapitalen.

Minuskelletters daarentegen zijn niet alleen verkleinde kapitalen of uncialen wat de grootte aangaat, zij hebben ook een eenvoudiger vorm die een zekere gelijkenis vertoont met de moderne drukletters (de titel van deze bijdrage bv. staat in kapitaal — bilineair —, terwijl de tekstletter in minuskel gezet is — vierlijniig —, italiek is een schuinere vorm van de gewone tekstletter).

Minuskelletters hebben als kenmerk dat zij tussen vier lijnen geschreven worden. Men onderscheidt :

1. de korte, geschreven tussen twee lijnen, bv. a, e, m, o, v, enz. ;
2. lange, die zowel de bovenste als de onderste lijnen raken, bv. de « f » ;
3. opgaande, geschreven deels tussen de twee middenste lijnen en deels de bovenste rakende, bv. b, d, l, k ;
4. dalende, geschreven deels tussen de twee middenste lijnen en deels de onderste rakende, bv. g, p, q, y.

Aangezien het schrift onderhevig is aan een bestendige evolutie, spreekt het vanzelf dat vele schriftsoorten of types niet zomaar te catalogeren zijn. In de loop der tijden ontstonden en ontwikkelen zich tal van handschriften en varianten, zodat zelfs de paleografen het nog steeds niet eens zijn nopens de benamingen die er moeten aan gegeven worden !

Zoals hoger reeds gezegd gaat onze aandacht enkel naar de minuskel en een daarvan afgeleid cursief.

« Cursief » stelt zich tegenover « staand » of « geposeerd » schrift dat langzaam en met veel aandacht voor de vormgeving geschreven wordt.

Cursief of lopend schrift noemt men elk schrift dat snel (« lopend ») geschreven wordt (4). Wie snel wil schrijven moet er naar streven de afmetingen van de letters te beperken, de vormen te vereenvoudigen om ze in één trek te kunnen neerpennen en de letters onderling te verbinden om de hand niet bij elke letter te moeten opheffen (5).

Wanneer een bepaalde schriftsoort overgaat in een cursief worden de persoonsgebonden elementen, waarover we het hoger reeds hadden, onmiddellijk

(4) Cursief is afgeleid van het latijns werkwoord « currere » (lopen, rennen), verteden deelwoord : « cursum ».

(5) Kan. Reusens, *Eléments de paléographie*, Leuven, 1899, p. 16.

merkbaar. Het schrift krijgt een eigen uitzicht, een eigen karakter naar gelang de persoon van de schrijver. In paleografische termen spreekt men dan van een « persoonlijke ductus ». Een cursief leidt ook meestal tot een verval van de schriftsoort waaruit het ontstaan is. Het « verslijt » als het ware, door een veelvuldig gebruik. Dit was het geval met het Gotiek cursief in de 16e en 17e eeuwen en dit is ook het geval met het mooie humanistisch cursief, waarvan ons hedendaags handschrift de onwaardige afstammeling is !

II. — CURSIEVE SCHRIFTEN IN DE ARCHIEVEN VAN DE 14e TOT DE 18e EEUWEN

In de bloeitijd van de middeleeuwen (9e tot 12e eeuwen) was de kennis van het schrijven zeer beperkt. Het schriftwezen was een quasi-monopolie van de abdij-scriptoria (6). Monikken calligrafiëerden er de manuscripten die nu nog gelden als meesterwerken van de schrijfkunst.

Het schrift was in die tijd niet persoonsgebonden, wel had elke abdij die over een scriptorium beschikte, haar eigen schriftvorm in zoverre dat men nu voor de benaming ervan gebruik maakt van de naam van de abdij waar het manuscript tot stand gekomen is : bv. Luxeuil-, Corbie-, Laonschrift, e.d.m.

De schriftsoort die in de 9e en 10e eeuwen tot stand kwam en lang daarna nog in onze streken gebezigd werd noemt men de Karolingische minuskel : Karolingisch naar de gelijknamige periode in de geschiedenis, minuskel naar de vorm van de letters (zie hoger). Alhoewel de meeste abdijen een eigen schriftsoort bezigden, vertoonden die schriften zo veel gelijkenis met elkaar dat zij onder een gemeenschappelijke benaming kunnen gekatalogeerd worden.

Het einde van het Karolingisch tijdvak was gekenmerkt door een versnippering van het centraal gezag dat Karel de Grote gevestigd had. Het grote rijk van deze vorst werd verdeeld in kleine staten. De koningen hiervan hadden diezelfde autoriteit niet meer over hun gebied en dienden, om zich de trouw van hun vazallen te verzekeren, belangrijke delen van hun rijk in « leen » af te staan. Die vazallen waren op hun beurt verplicht delen van hun gebied in leen te geven aan hun eigen getrouwen. Dit systeem hield stand tot aan de Franse revolutie (1789). Het was al lang het stevige feodaliteitsprincipe niet meer dat geldig was, maar een zeer verwaterde vorm ervan. Het erfelijk worden van de lenen had reeds sinds lang het verval van het stelsel ingeluid.

Naast de lenen ontstonden er op allerlei wijzen steden en gemeenten die, door bepaalde vrijheden (keuren) en gunsten van de heer van het gebied, langzamerhand een zelfstandig beheer verkregen.

Het tijdperk van de 12e tot de 15e eeuwen, tijdens hetwelk de feodaliteit

(6) Scriptorium is een plaats of lokaal in een abdij waar de scribenten (schrijvers) de schrijfkunst beoefenden onder de leiding van een « magister », die zich op de kloostertucht beriep om zijn personeel naar zijn wil te richten (Dr. E. Strubbe, aang. werk) ; de scribenten waren verplicht de lettersoort te gebruiken die door de magister ontworpen en onderwezen werd.

haar hoogtepunt kende en de instellingen als steden en gemeenten tot volle ontplooiing kwamen, noemt men de late middeleeuwen.

In die periode gaat het maatschappelijk bestel over van de gesloten naar de open vorm. Het bestuur en de administratie worden uitgebreid, handel en nijverheid gaan meer en meer contacten zoeken buiten de landsheerlijke grenzen. Waar voorheen mondelinge contacten volstonden om de betrekkingen te regelen, worden, gezien de afstanden en de vermenigvuldiging van overeenkomsten en bestuurlijke tussenkomsten, veel meer geschriften vereist (briefwisseling, rekeningen, ordonnaties, processen, enz.).

Met die vooruitgang houdt de uitbreiding van de scholen gelijke tred, hetgeen uiteindelijk leidt tot het ontstaan van de universiteiten. Ook niet-universitaire tonen belangstelling voor de studie, hetgeen later, vanaf het einde van de 15e eeuw, nog gunstig zal beïnvloed worden door de boekdrukkunst (Gutenberg te Mainz vanaf 1455 en Dirk Martens te Aalst vanaf 1473). De uitbreiding van het onderwijs maakt heel wat leken bevoegd om bij de nieuwe administraties gelast te worden met het te boek stellen van akten, rekeningen, verordeningen, enz. Kenschetsend voor dit verschijnsel op het hoogste niveau is de oprichting door Filips de Stoute op 15 februari 1386 n.s., van de Rekenkamer van Vlaanderen, gevestigd te Rijsel, om een strenger beheer van zijn talrijke inkomsten te verzekeren (7).

Het schrift blijft dan ook niet langer een kunst die alleen in de abdijscriptoria beoefend wordt. Bij de universiteiten ontstaan eigen scriptoria. Ook commerciële scriptoria zien het licht, het zijn de zogenaamde librariërscriptoria.

Met de evolutie van het schriftwezen houdt ook een juridisch aspect nauw verband, nl. de bewijskracht die aan de geschreven overeenkomst wordt toegekend. Vanaf het einde der 12e eeuw worden de overdrachten van onroerende goederen, de vestigingen van renten en in het algemeen alle overeenkomsten meer en meer schriftelijk vastgelegd.

In de beschouwde periode is er wat het schrijfmateriaal betreft t.o.v. de vroegere gebruiken geen evolutie waar te nemen. Het gebruik van de ganzen- of zwanepen houdt stand tot aan de opkomst van de stalen pen in de 19e eeuw. De ganzenpen had in de 11e eeuw de rieten pen (calamus) verdrongen (8). Ook de inkt wordt zoals vroeger door de scribent zelf gemaakt volgens een hem eigen recept.

Het perkament krijgt echter in de loop van de late Middeleeuwen een ernstig concurrent, nl. het papier. Vanaf 1270 wordt dit laatste eerst zeer sporadisch in onze streken gebruikt. Nochtans, gelijklopend met de evolutie van het schriftwezen, veroverd het papier geleidelijk een ruime markt. Wanneer de productie van papier belangrijker werd was er ook meer vraag, zodat het tenslotte goedkoper werd dan perkament en van dan af een toenemend gebruik kende.

Al die feiten en omstandigheden vormen het kader waarin een nieuwe schriftsoort ontstaat, nl. hetgeen men veel later « Gotiek schrift » zou noemen.

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

(7) D. L. Lemaire « Glossaire pour servir à l'étude de l'histoire et des Institutions de Dunkerque et de la Flandre Maritime », p. 40.

(8) In de oudheid kende men ook reeds een metalen pen, het was een soort bronzen calamus (M. Prou, Manuel de Paléographie Latine et Française, 4e ed., p. 27).

OUD SCHRIFT

(vervolg van Vlaamse Stam okt 1981 blz 463 tot 468)

§ 1. GOTIEK CURSIEF

In de loop van de 12e eeuw bereikte de karolingische minuskel het toppunt van haar ontwikkeling. De letters hebben een mooi uitzicht en de woorden zijn goed gescheiden. Bijna alle letters beginnen en eindigen met een licht penne-trekje. Dikwijls zijn de bovenschachten gevorkt (zie Plaat 1, voorbeeld b, regel 2: de b in « corroboratum » en in « asstantibus », enz.). Men begint een diakritisch teken te plaatsen op de dubbele i om deze te onderscheiden van de u en later zelfs ook op de enkele i. De afkortingen worden talrijker en meer gevarieerd. Een belangrijke vernieuwing, die later grote gevolgen zou hebben, grijpt plaats, nl., de ronde bogen van de letters worden meer en meer vervangen door scherpe bogen. De letters krijgen aldus een hoekig uitzicht, zodat de overgang naar de gotieke minuskel voorbereid wordt (9). Er wordt algemeen aangenomen dat deze laatste haar intrede doet rond 1200 (10). Men vergelijk de voorbeelden weergegeven op Plaat 1.

In tegenstelling tot de karolingische minuskel, gekenmerkt door ronde en brede vormen en door een vierkant letterschema, onderscheidt de gotieke minuskel zich door haar scherpe en hoekige lettervormen. Daarenboven worden de letters versmald zodat de gotieke minuskel een rechthoekig en vertikaal aspect verkrijgt. Ook worden de letters meer aaneengeschreven en onderling verbonden, in het begin door schijnlassen en soms door samenvoeging van twee letters. Het onderscheid tussen de druk- en de haarlijnen wordt duidelijker (11). Op plaats 1 neemt men in de voorbeelden c en d een zeer klaar verschil waar t.o.v. van de voorbeelden a en b.

(9) Franz Steffens, *Latéinische Palaographie*, Freiburg 1903, éd. française par René Coulon, Trévies-Paris 1910.

(10) Het verschijnen van de gotieke minuskel in de handschriften rond 1200 kon onlangs duidelijk waargenomen worden op de tentoonstelling « Vlaamse kunst op perkament », gehouden te Brugge in het Gruuthusemuseum van 18 juli tot 18 oktober 1981. De o.a. op het gebied van het schrift zeer goed gedocumenteerde katalogus geeft hiervan enkele merkwaardige voorbeelden.

Hans Foerster, Prof. em. van de Universiteit van Freiburg (Zwits.) in « *Abriis der Lateinischen Palaographie* » (Stuttgart 1963) en Olga Dobiasche-Rojdestvensky in « *Quelques considérations sur les origines de l'écriture dite gothique* » verschenen in « *Mélanges d'histoire du moyen-âge, offerts à M. Ferdinand Lot par ses amis et ses élèves* » (Paris 1925), laten nochtans duidelijk uitschijnen dat in vele handschriften de breking (« la brisure ») van de letters reeds algemeen waargenomen wordt in de loop van de 12e eeuw en zelfs in een handschrift van de regel van St-Benedictus geschreven te Capua tussen 915 en 934. Die studies hier overnemen zou ons te ver leiden. Wij houden ons aan de periode kort voor 1200 om de definitieve doorbraak van de gotieke minuskel te situeren. Overigens verwijzen wij naar onze plaat 1 waar sommige kenmerken van het latere gotieke schrift reeds bij de weergegeven karolingische minuskelschriften (voorbeelden a en b) aangetoond worden.

(11) Het onderscheid in de dikte van de lijnen heet men « drukverdeling ». De zware lijnen zijn « druklijnen » of « schaduwlijnen », de dunne daarentegen zijn « haarstrepen » of « haarlijnen » (Eg. Strubbe aanga werk).

De neiging tot de scherpe vormen, die zich reeds uitte bij sommige scribenten van de 11e eeuw (en misschien reeds in de 10e eeuw, zie voetnoot 10), wordt meer en meer verspreid in de loop van de 12e eeuw. Rond 1200 gebruiken de meeste scribenten reeds stelselmatig de nieuwe manier van schrijven : zij « breken » alle ronde delen van de letters. Weldra gaat men over tot een dubbele breuk in de plaats van een enkele (12). Uit die manier van schrijven ontstond later een eenvoudiger schrift dat men « fraktuur » genoemd heeft (zie plaat 2.).

Wij kunnen ons nu de vraag stellen welke de oorzaken of de aanleidingen geweest zijn die dergelijke verandering in het schrift hebben teweeggebracht ?

Het tijds kader waarin zij plaats vonden hebben wij hoger reeds geschetst. De verschijnselen die wij daar hebben vermeld kunnen alleen in aanmerking komen voor het ontstaan van een cursief schrift, wat ook gebeurd is. Zij kunnen geenszins de overgang van de karolingische minuskel naar de gotieke uitleggen. Mevr. Olga Dobiasche Rojdestvensky heeft in een zeer grondige studie de oorzaken nagegaan die de overgang in de hand gewerkt hebben. Hans Foerster beaamt grotendeels haar bevindingen in een recenter werk (13). Heel bondig geven wij hierna de bevindingen van Mevr. Dobiasche weer.

Hoofdzakelijk stelt zij vast dat de middeleeuwse schrijfmiddelen, papyrus en rieten pen (calamus), geenszins geschikt waren om het gebroken schrift te beoefenen. Perkament en een goed gesneden vogelpen (penna avis) waren middelen zonder de welke de breking van bogen materieel niet te verwezenlijken was en deze zelfs aan de handbeweging niet kon gesuggereerd worden. Hieruit afleiden dat het gebruik van die middelen de oorzaak was van de wijzigingen in het schrift zou, in ieder geval wat de pen betreft, een niet te verantwoorden gevolgtrekking zijn. Het tijdsverschil tussen het verschijnen van de ganzenpen en dit van de gebroken vormen is immers te groot. Met papyrus is dit niet het geval. Daar waar het eerst brekingen in de gebogen vormen waargenomen worden ligt dit tijdstip het dichtst bij het eerste gebruik van perkament, nl. in Italië. In het zuiden houdt het papyrus-gebruik er stand tot in de 11e eeuw. Daar gaan de opkomst van perkament en het verschijnen van gebroken schrift bijna samen (14).

Mevr. Dobiasche besluit nochtans als volgt : « op het einde van de 11e eeuw begint de vogelpen het overwicht te halen op de calamus ; deze technische revolutie was de enige die in staat was de gezochte, barokke (sic) vorm van het gotiek schrift te suggereren » (15).

Deze materiële omstandigheden kunnen nochtans op zich zelf, de oorzaak niet zijn van de nieuwe manier van schrijven. Invloeden van esthetische aard

(12) Het is deze wijze van schrijven die later leidde tot een schrifttype dat men de naam « Missaal-schrift » gaf daar het meestal voor kerkelijke boeken gebruikt werd. In Duitsland werd het « Textura » genoemd en in Frankrijk « lettres de fourme » of « forme » (Fr. Steffens, aang. werk). Die benamingen vindt men echter niet vóór de 14e eeuw (zie plaat 2, a).

(13) Zie de in voetnoot (10) aang. werken.

(14) De vroegste vorm van gebroken schrift zou voorkomen in een handschrift dat tussen 915 en 934 tot stand kwam te Capua, waar de Benediktijnen van de abdij van Monte Cassino verbleven na de versnippering van de orde in 884. Franz Steffens, aang. werk.

(15) O. Dobiasche Rojdestvensky, aang. werk, p. 701-702.

en wijzigingen in de smaak hebben zeker een overwegende rol gespeeld. Hebben de scribenten van die tijd, of liever de magisters van de scriptoria er naar gestreefd de strekkingen van de gotieke kunst in het algemeen, nl. het scheppen van driedimensionele vormen of het nabootsen ervan, over te nemen is een vraag die wij in het midden laten! Verscheidene paleografen schijnen hierop te willen ingaan, vooral waar zij de vergelijking maken tussen de gebroken bogen van het schrift en de ogivale vormen van de gotieke bouwkunst.

In ieder geval is de overgang van de gebogen naar gebroken vormen niet een plots verschijnsel geweest. Waar de eerste brekingen vastgesteld worden bij de monniken van Monte Cassino in de periode van 915 tot 934 is men het algemeen eens om de volledige doorbraak van het gotiek schrift te situeren rond 1200. Vanaf de oorsprong tot de algehele ontplooiing is bijgevolg een periode van bijna 3 eeuwen verlopen tijdens dewelke de geleidelijke ontwikkeling kan waargenomen worden. Dit gebeurt niet alleen in Italië maar ook in de noordelijke helft van Frankrijk vanaf de 11e eeuw, waar een gelijkaardige evolutie heeft plaats gehad.

De benaming van «gotiek» beantwoordt geenszins aan de historische betekenis die men geneigd zou zijn aan dit woord te geven. Het Romeinse rijk kreeg een definitief einde in 476 toen Odoaker, een Germaans vorst, zich zelf uitriep tot koning van Italië. In 493 werd hij vermoord door Theoderik, een Oostgoot, die aldus meester werd van een rijk dat zich noordwaarts tot de Donau uitstreekte (16). Toen in de 15e eeuw de humanistische leer ontstond in Italië, grepen haar adepten voor alles terug naar de oudheid en aanzagen zij de evolutie naar de in de 12e eeuw ontstane kunstvormen als het werk van dezelfde barbaren die de Romeinse beschaving vernield hadden. Al het nieuwe betitelden zij als barbaars of gotisch, t.z. ingevoerd door de Goten. Het tijdsverschil tussen het gotisch rijk en de opkomst van de nieuwe kunstvormen schijnen zij niet in overweging genomen te hebben. Hetgeen sinds de oudheid gebeurd was kon enkel aan die verachtelijke Goten toegeschreven worden, m.a.w. het was «gotiek» (17)!

De benaming gotiek is, ook wat het schrift betreft zodanig ingeburgerd geraakt, dat niemand nog kan twifelen aan het feit dat zij niets te maken heeft met de volkeren die «Goten» genoemd worden.

Dat het gotiek schrift in den beginne enkel beoefend werd door de scribenten van de abdyscriptoria is er de oorzaak van dat de oorsprong ervan enkel op te sporen is in de boeken die aldaar geschreven en gecopieerd werden. Hoger hebben wij reeds uiteengezet dat in die tijd het schrift enkel tot de abdijen beperkt bleef. Met de verspreiding van de schrijfkunst werden andere stukken opgesteld waar een min of meer andere vorm van schrift gebezigd werd. Het gaat namelijk over de oorkonden die vanaf de 13e eeuw in groten getalle opgesteld werden. Naar gelang de hoeveelheid hiervan toeneemt, het landsbestuur nam immers meer en meer zijn toevlucht tot geschreven verordeningen en overeenkomsten,

(16) J. Uytterhoeven, *Geschiedenis van de Middeleeuwen*, 2e uitg. 1940, p. 23.

(17) H. Foerster, aangek. werk, p. 197, vermeldt de uitlating van Antonio Averulino, een Florentijns architect, in verband met de gotieke bouwstijl (± 1450): «Verlucht wer diese elende gotische Bauweise erfand. Nur ein Barbarenvolk konnte sie nach Italien bringen».

Het is overigens een feit dat de gotieke kunst in Italië nooit een volledige doorbraak kende.

ziet men dat het schrift op dit gebied een persoonlijke « ductus » krijgt. Het schrift van die documenten vertoont stilaan meer een vorm die eigen is aan de persoon van de scribe, dan dat het afhangt van een bepaalde school. Het is als onvermijdelijk te aanzien dat, van het ogenblik dat de schrijver niet meer onder de controle staat van een magister die een bepaalde schriftvorm oplegt, het schrift een gans persoonlijke vorm krijgt.

Niet alleen oorkonden van het grafelijk bestuur begonnen in de 13e eeuw in groter aantal het licht te zien, ook allerlei documenten van meer plaatselijk belang werden door de griffiers van de magistraten en allerhande instanties neergepend. Uiteindelijk komt men nu, in een periode waarin het schrift een enorme verspreiding kende, voor een massa documenten en schriften te staan waaruit onmogelijk nog op te maken is wat eigenlijk nog beantwoordt aan de naam van boek- of oorkondenschrift. Men heeft dan ook blijkbaar de gemakkelijkste oplossing gekozen en al die schriftsoorten, die de persoonlijke hand of ductus van de schrijver vertonen, geklasseerd onder de benaming « gotiek cursief ». Wel werden enkele schriftsoorten, die een meer algemeen verspreid karakter vertoonden, aanzien als pogingen om het verval van het schrift tegen te gaan. Zo signaleert prof. Eg. Strubbe o.m. de « bastarda currens » en de « bourgondische bastarda ». Wij menen hier niet te moeten ingaan op die onderscheiden. Ons opzet is immers de cursieven in meer gewone, dagelijkse documenten na te gaan. Het zijn immers die stukken waarvan een familie-vorser meestal moet kennis nemen. Overigens wordt door de paleografen weinig aandacht besteed aan de ontwikkeling van een bepaalde schriftsoort naar een cursief schrift. Zij beperken er zich meestal toe, naast een bepaling van cursief schrift, enkele voorbeelden te reproduceren. De eigenlijke evolutie van boek- of oorkondenschrift naar cursief schrift wordt slechts vluchtig vermeld.

Het zou eigenlijk voor een alleenstaande paleograaf niet mogelijk zijn uit de grote massa bewaard gebleven documenten uit de 13e tot 15e eeuwen, per streek een bepaalde structuur van het schrift na te gaan. Een team paleografen met elk een bepaalde opdracht zou hiervoor meer geschikt zijn. Een grote hinderpaal is overigens het feit dat weinig of niets bewaard gebleven is over de schrijfscholen waar de mensen, die in die tijd konden schrijven, hun kennis hadden opgedaan.

Ook prof. Eg. Strubbe geeft slechts een korte beschrijving van de overgang naar het gotiek cursief schrift. Toch is zijn uiteenzetting zodanig opgevat dat wij ze hier in extenso kunnen overnemen (18) :

« De schrijvende kringen nemen in de late Middeleeuwen, een uitbreiding die sedert de Oudheid onbekend was geweest. Dat heeft de lokale en individuele factoren waaraan het cursief uiteraard blootstaat, op ongemene wijze bevordert, en aan het laatmiddeleeuwse cursief een zo geringe vormvastheid verleend, dat het dikwijls moeilijk is het typische van dat schrift te bepalen.

Het gotieke cursief is vanaf het tweede kwart van de 13e eeuw volledig gevormd (zie plaat 2, b). Het is vooral een oorkondenschrift. Vanaf het einde van de 13e eeuw is een onderscheid merkbaar tussen het gecalligrafeerde en het gebruikscursief. Het eerste waaraan men de naam « littera cursiva formata » of ook « brevitura » heeft gegeven, treft men in de oorkonden en netschriften aan,

(18) Eg. Strubbe, aang. werk p. 114-115.

het tweede dat men kortweg de « littera cursiva » of nog duidelijker de « littera cursiva currens » heeft geheten, wordt in het dagelijkse leven, de bestuurlijke notulen en dikwijls ook de oorkonden van gering belang gebruikt. In de handschriften treft men bovendien een verzorgde vorm aan, waarin wel eens minuskellitters voorkomen, en waaraan men de naam « littera cursiva textualis » heeft gegeven. Het onderscheid tussen die drie schriften hangt vooral van de zorg van de schrijver af, en in veel gevallen zijn geen duidelijke grenzen te trekken.

In vergelijking met de minskel vertoont het gotieke cursief over het algemeen geringe verticaliteit, terwijl het brekingsbeginsel slechts in het vormen van enkele scherpe hoeken tot uiting komt. Het schrift heeft dan ook een weinig hoekig uitzicht.

In de tweede helft van de 13e eeuw eindigen de schachten en de staarten op haakvormige halen, terwijl de verbindingen meer uit een aaneenvoeging dan uit een ketenvorming bestaan, plaat 2, voorbeeld b geeft hiervan een duidelijk voorbeeld. De bouw van de letters zelf wijkt in veel gevallen van deze van de minskel af. De a komt soms in unciale, meestal in moderne vorm voor; de c wordt gevormd uit een been met een streep, die er vlagsgewijze op geplaatst wordt; deze vlag dient tot naverbinding, terwijl het been een uithaal heeft die meestal de volgende letter vervoeft; de d heeft de unciale vorm met meestal een verdubbeling van de schuinbalk; de e heeft een gesloten ovaal, soms echter eenvoudig een lus met knikking, de naverbinding gebeurt langs de koplus; de f en de s hebben een staart met haakvormige lus; de g is samengesteld uit een ovaal en een onderlus van zeer verschillende vorm; de r heeft de minskelvorm behalve in naverbinding met de o en soms met de buikvormige letters (b of p) waar ze de z vorm aanneemt; de s heeft op het einde, en soms bij het begin van een woord, de ronde vorm, elders de lange vorm; de t gelijkt op de c met het onderscheid dat de streep als dakstreep op het been is geplaatst: in vele gevallen is het onderscheid tussen de t en de c niet zeer duidelijk; de u heeft de gebroken v-vorm bij het begin van de woorden, elders de ronde u-vorm: op het onderscheid tussen de u-klinker en de v-medeklinker wordt niet gelet » (19).

NOTA BIJ DE PLATEN

De beperkte afmetingen van de bladspiegel van « Vlaamse Stam » laten, spijtig genoeg, niet toe sommige tekstvoorbeelden in hun oorspronkelijke volle breedte weer te geven. Daar het schrift zelf onze voornaamste bekommernis was, hebben wij verkozen de schriften op hun werkelijke grootte af te beelden zodat de verhoudingen tussen de verschillende schriftvoorbeelden behouden blijven. Sommige teksten dienden hiervoor links of rechts van de regels afgesneden. In de overschrijvingen worden de weggelaten gedeelten vervangen door « », hetzij vooraan, hetzij achteraan de regel.

(19) Niet alle aangehaalde kenmerken van het gotiek cursief van de 13e eeuw kunnen in onze schriftvoorbeelden weergegeven worden. Waar zij voorkomen wordt er op gewezen in de commentaar bij de platen.

Adducuntur regi uirgines post eam: pro-
xime eius afferuntur tibi in laetitia et
exultatione adducunt in templum regis.
Pro patribus tuis nati sunt tibi filii
constituos eos principes super omnem terram.

a. Karolingische minuskel (12e eeuw).

libere in pectus possidenda dedi. Actum est
in ecclesia presentia et corroboratum astantibus et ui-
cestibus. scilicet frumaldo castellano. et filio
Dirolfo. folperto. Aluioaldo. ceterisque fidei-

b. Karolingische oorkondenminuskel (1123).

Quod res diuici iobberticorum typum habeant.
et ex ipsius nominibus actio et intentio exprimat.

c. Gotieke boekminuskel (ca. 1200).

Ego Baldeuinus dei gratia flandrie et hainonie
Omnium unicum est obliuionis remedium scilicet
contentionis notum explicat: quanta non prode

d. Gotieke oorkondenminuskel (1197).

Afkortingen en samentrekkingen worden in de overschrijvingen volledig uitgewerkt. Voluit geschreven letters of woorddelen worden in vetjes weergegeven. De interpunctie wordt, zoveel mogelijk, volgens de moderne opvatting aangepast.

— * * —

PLAAT 1

Deze schriftvoorbeelden werden overgenomen uit deel II van « Grondbegrippen van de Paleografie der Middeleeuwen » van Dr. E. Strubbe, nl. a. uit plaat X, nr. 25, b. uit plaat XI, nr. 27, c. en d. uit plaat XIII, nrs. 30 en 31. De overschrijvingen en toelichtingen zijn eveneens naar het werk van Dr. E. Strubbe.

a. **Karolingische minuskel (12e eeuw)**, tekst uit een psalterium (Vat., Pal. Lat. 30), vermoedelijk in de 12e eeuw geschreven.

Overschrijving :

1. Adducentur regi virgines post eam ; pro-
2. xime eius afferentur tibi, in letitia et
3. exultatione adducentur in templum regis.
4. Pro patribus tuis nati sunt tibi filii,
5. constitues eos principes super omnem terram

Toelichting :

Schrift niet meer vierkant (t.o.v. oudere schriften) ; letters dichter bij elkaar geschreven en in de meeste gevallen door schijnlassen verbonden (r. 4 laatste woord : fi). Het laatste been van de m en n eindigt op een weerhaakvorming, terwijl de i en de u bovenaan een gelijkaardige grafie hebben. Op het einde van een woord wordt nu eens de ronde s gebruikt (r. 3 : regis, r. 4 : patribus tuis, r. 5 : eos principes), dan eens de lange s (r. 1 : virgines, r. 2 : eius, r. 5, constitues).

b. **Karolingische oorkondenminuskel (1123)**, gedeelte van de tekst van de oorkonde van 1123 door Karel de Goede aan de abdij van Nonnenbossche (Zonnebeke) verleend (R.A.B., Nonnenbossche nr. 1).

Overschrijving :

1. libere in perpetuo possidendam dedi. Actum est
2. in ecclesia Iprensi, et corroboratum asstantibus et vi
3. testibus, scilicet, Frumaldo, castellano, et filio
4. Dirolfo, Folperto, Aluuoldo ceterisque fideli.....

Toelichting :

Oorkondenschrift, dat zich alleen door de vlagversiering van de s en enkele malen van de f, evenals door de golvende vorm van het afkortingsstreepje van het boekschrift onderscheidt. De schraivering door aaneenvoeging is bij de schach-

ten algemeen, op r. 4 heeft Aluuldoo een d met gebogen schacht. Bemerkt het gebruik van de gecedeilleerde e voor ae.

c. **Gottleke boekminuskel (ca. 1200)**, gedeelte van een tekst uit een handschrift van de « Moralia in Job » van Gregorius de Grote, dat, naar vermoed wordt, in het begin van de 13e eeuw te Brugge werd geschreven (Brugge, Stadsbibl., Hs 140, tentoongesteld te Brugge, Gruuthusemuseum van 18-7 tot 18-10-1981, « Vlaamse kunst op perkament », catalogus nr. 21).

Overschrijving :

1. Quod (teres, verbeterd tot :) tres amici Job hereticorum typum habeant,
2. et ex ipsorum nominibus eorum actio et intentio exprimitur

Toelichting :

Schrift dat nog sterk bij de karolingische minuskel aansluit; enkelvormige weerhaak op spitse aanzet bij de schraffing (r. 1 : Job en habeant, r. 2 : nominibus - de letters b en h). De d op r. 1 : quod, heeft een gebogen schacht, elders in de tekst (niet weergegeven) ook een rechte schacht.

d. **Gottleke oorkondenminuskel (1197)**, gedeelte van een tekst uit een oorkonde door Boudewijn, graaf van Vlaanderen, aan de abdij van Oudenburg verleend (R.A.B., Charters blauw nr. 7351).

Overschrijving :

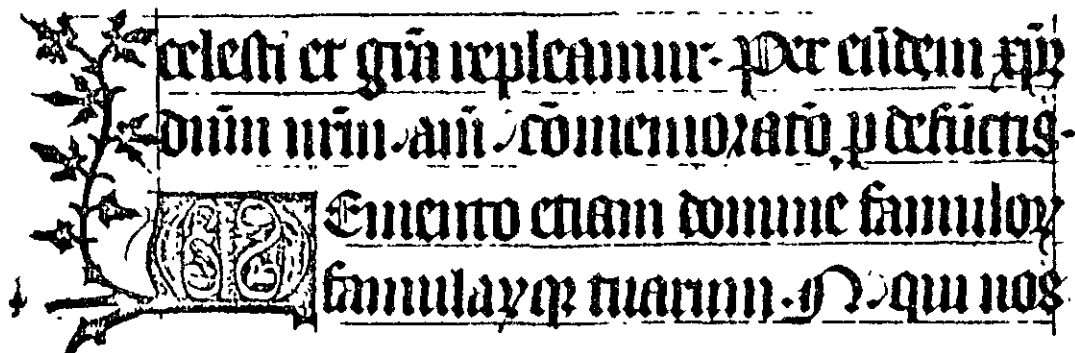
1. Ego, Baldeuinus, Dei gratia Flandrie et Hainonie.....
2. Quoniam unicum est oblivionis remedium scr.....
3. contentionis nodum explicat, quedam nostrorum prede.....

Toelichting :

Schrift, dat wegens het brede letterschema aan de karolingische minuskel herinnert. Het heeft reeds duidelijk scherpe hoeken, mist schraffing aan de schachten en heeft vooral aan de voet van de letters de enkelvormige weerhaak die op een grafische vereenvoudiging teruggaat; dat is duidelijk na te gaan in het laatste been van de m. De schacht van de d is recht, soms gebogen (vgl. Baldeuinus en Flandrie op r. 1), doch hier is geen vaste regel, want verder in het niet afgebeelde deel van de tekst komt Flandrie voor, waarvan de d een gebogen schacht heeft.

PLAAT 2

a. **Boekfractuur (14e eeuw)**, tekst uit een Missaal, dat in de 14e eeuw in Frankrijk werd geschreven (Vat., Ottob. lat. 62); schriftvoorbeeld overgenomen uit het reeds aangehaald werk van E. Strubbe, plaat XIV, nr. 32, samen met overschrijving en toelichting.

a. Boektractuur (14e eeuw).

Rainuert Yghodalieneen Foene .. bāndana Dyferne ruddere
 Comites de hōne .. Willam die corce .. Wammy volm volh-sankra
 ende gillis Alonde Foene .. Wie sepanan volm den vrisen
 Allen den ghosenen die dese laceren Fullen Fisen op hōnen lapan

b. Oorkondencursief (1280).

Overschrijving :

1. celesti et gratia repleamur, per eundem Christum
2. Dominum nostrum. Amen. Commemoratio pro defunctis
3. Memento etiam domine famulorum
4. famularumque tuarum, N., qui nos

Toelichting :

Volmaakte fractuur, gekenmerkt door het overheersen van hoekige vormen en het scherpe contrast van de drukverdeling ; de conjuncties (samenvoegen van letters), vooral van de d in « de » en « do » (eundem, defunctis en domine, resp. r. 1, 2 en 3) zijn aan het cursief ontleend. Die letter bleef tot in de moderne tijden ongewijzigd en wordt dikwijls de littera psalterialis geheten.

b. **Oorkondencursief (1280) :** gedeelte van een oorkonde van de schepenen van het Vrije, juli 1280 (R.A.G., Proostdij van Sint Bertijns, charter nr. 115).

Overschrijving :

1. Reinuert v(.....) Ghodelleven zoene, Boudene Dyserine, rudders.....
2. Domaes die Hont, Willem die Corte, Wemin van Varsenare.....
3. ende Gillis Wouters zoene. Wie scepenen van den Vrihen.....
4. allen den ghoenen die dese lettren zullen zien of horen lesen

Toelichting :

Cursief schrift opvallend door de lange schachten die eindigen op haakvormige halen ; op r. 1 zijn de schachten zelfs aangedikt en in de richting van de linkerzijde versierd met korte streepjes ; de i wordt eenmaal aangestipt, nl. in het eerste woord « Reinuert » om het onderscheid te maken met de erop volgende n ; de dakstreep van de t wordt als dakstreep op het been geplaatst, en kan verwarring veroorzaken met de c (zie « corte », « wouters » en « lettren », resp. op regels 2, 3 en 4) ; bij de t op het einde van een woord wordt die streep zelfs verdubbeld door een weerhaal (zie « Reineurt », 1e woord, en « hont » op r. 2) ; ook de c en de e krijgen als beginletter een verdubbeling (zie « corte » op r. 2 en « ende » op r. 3) ; de lange s, met dubbele haal, wordt gebruikt in het midden van een woord, de ronde s op het einde (zie bv. « dyserine » en « rudders » op r. 1). De ongewone vorm van de a schijnt terug te gaan op de kapitaalletter : A (zie van varsenare op r. 2, enz.).

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

O U D S C H R I F T

(vervolg van Vlaamse Stam nov 1981, blz 509 tot 518)

Het toenemen van het geschreven woord in de periode van de 13e tot de 16e eeuw is er de oorzaak van dat gestreefd wordt naar een vlugger schrijftempo. Of die strekking bewust of spontaan ontstond laten wij in het midden. Het is duidelijk dat het gotiek cursief de invloed ervan sterk ondergaat. Vlugger schrijven gaat nu eenmaal niet zonder de leesbaarheid te verminderen. Ook de sierlijkheid van het schrift wordt aangetast. Men vergelijke het voorbeeld a van plaat 3, met c van plaat 5. Het cursief vervormt dan ook geleidelijk zodat tenslotte in de 15e eeuw kladschriften, minuten en nota's nog moeilijk te ontcijferen zijn. Het schrift is snel, persoonlijk en voorzien van talrijke onregelmatige afkortingen. Vroeger korting men af om perkament te sparen, maar vanaf de 15e eeuw, wanneer het goedkoper papier een steeds toenemende verspreiding kende, gebruikt men afkortingen om sneller te kunnen schrijven. Elkeen handelt hierbij naar eigen goeddunken (20).

Het is slechts in stukken van een zeker belang dat een net en beter leesbaar schrift voorkomt. Het zijn die stukken die hier voornamelijk onze aandacht krijgen om de evolutie van het gotiek cursief na te gaan. Bij dit overzicht elke letter van het alfabet betrekken zou ons te ver leiden. In onze uiteenzetting zullen wij ons beperken tot de meest kenmerkende wijzigingen in het schrift. Wij laten het aan de lezer over om de niet besproken letters zelf te volgen aan de hand van de weergegeven schriftvoorbeelden.

In de 14e eeuw (plaat 3 en plaat 4, a) heeft het cursief vlottere vormen aangenomen. Het hoekige uitzicht is daardoor geringer dan vroeger. De halen aan de schachten worden tot bijna gesloten lussen en de staarten lopen loodrecht in een punt uit. Naarmate de ontwikkeling naar een gebonden schrift voortgaat, worden de verbindingen der letters verwezenlijkt door een ketenvorming die uit de bouw van de letters voortvloeit (plaat 5, b).

De bouw van de letters wordt eerst weinig gewijzigd. De a heeft doorgaans de moderne vorm. De m en n nemen, op het einde van een woord, een onder de schrijfgeregeld lopende slothaal. De ronde s (eind-s) heeft dikwijls de vorm van een 8. De schacht van de t gaat niet boven de kleine letters uit, slechts bij de samenvoeging met s en f wordt hij langer geschreven voor de verbinding en bij verdubbeling (tt) wordt de eerste t klein geschreven en krijgt de tweede een lange schacht, de dakstreep op de eerste wordt dan doorgetrokken als vlag van de tweede.

De merkwaardige ontwikkeling van de e wordt telkens in de toelichtingen bij de platen besproken.

In de 15e eeuw is het cursief over het algemeen vereenvoudigd van uitzicht. De halen aan schachten en staarten zijn verdwenen, nochtans komen dikwijls halen en lussen voor die ontstaan door het niet opheffen van de pen zoals bij de verkortingsstreep (zie plaat 4, b) (21).

(20) M. Prou, *aang werk* p. 252.

(21) Naar E. Strubbe, *aang werk* p. 115.

Wi sijn- duseve gheset Abdesse van den bokke en al onse convent maken con- en keulhe
 en hi- na wesen sullen dat wi ochteu en gheveghen een leeu rieghen vlystecten
 vor- de por- te van den cloestre en bi der- melen dat soe hile van ghiselb- eche de

a 1324

hinghe bliuen sullen vast zcher- en wel ghehouden reestelichen dachten so eblen
 ghele mer- onse seghelen vre hangheide in hemessen der- viderheiden / Die was
 als men screef dusevech driehonder- en een en der- toech den zewentenden dach

b 1331

naem- inghe-ram hantbeds als van synen heer- sepe dat hi heeft hoghende binnen
 heer- sepe toebere- Ende Jan van lake sepe- inghe-rams an- seir end- die heeft
 end- bloute- de meester- pin de herde end- Jan stelpard sepenen inghe-rams van-

c 1346

PLAAT 3 : Gotieke oorkondencursieven van de 1e helft der 14e eeuw.

a. Gedeelte van de tekst van een oorkonde van 26 april 1324 van de abdi van Nieuwenbossche (R.A.G., Charters van de Abdi van Nieuwenbossche).

Overschrijving :

1. Wi suster Anesote gheseyt Abdesse van den bosche **ende** al onse covent maken cont **ende** kenlic
2. **ende** hir na wesen sullen, dat wi cochten **ende** ghecreghen een leen tieghen Elysbetten
3. vor de porte van den cloestre **ende** bi der molen, dat soe hilt van Ghiselbrecht de

Toelichting :

Ten opzichte van het voorbeeld b van plaat 2, getuigt dit schrift van een opmerkelijke eenvoud. Geschreven met een vaste hand worden alle overtollige lussen en versieringen gemeden. De meeste letters worden naast elkaar geschreven, slechts hier en daar verbonden door schijnlassen en nog zeldzamer door echte lassen, bv. de **gh** op r. 1 in «**gheseyt**», op r. 2 in «**ghecreghen** en in «**tieghen**».

Met lette op de verdubbeling van de t in het laatste woord van r. 2 : «**Elysbetten**» ; de streep van de eerste t is veeleer een dakstreep dan een vlag, terwijl de tweede t lang geschreven wordt met een werkelijke vlag. De breking van de bogen komt in tal van letters nog duidelijk uit, een herinnering aan de gotieke boekminuskel.

Geen diacritische tekens, noch op de u, noch op de i (u en v worden nochtans identiek geschreven).

Eén enkel woord wordt samengetrokken, nl. **ende**.

b. Gedeelte van de tekst van een oorkonde van 17 april 1331 van het magistraat van de heerlijkheid van Havenscoet (Aveschoot in Lembeke — R.A.G., charters van de St.-Janskerk te Gent).

Overschrijving :

1. (sonder)linghe bliven sullen vast, zeker **ende** wel ghehouden teeweliken daghen so ebben
2. (ghese)ghelt met onsen seghelen ute hanghende in kennessen der waerheiden. Dit was
3. als men screef dusentech driehondert **ende** een **ende** dertech den zeventienden dach

Toelichting :

Schrift dat reeds veel verder ontwikkeld is in de richting van het gewoon cursief («*littera cursiva currens*») dan de voorbeelden a en c.

De i wordt meestal gestipt, doch niet altijd. De lussen van de letters h, b, l en k ontbreken of worden niet gesloten. De s is lang als beginletter of in het

midden en rond op het einde van een woord. Dit laatste is niet steeds het geval, bv. r. 2 laatste woord : « was ».

Vooral de letter e ondergaat een grondige wijziging en krijgt in plaats van een kleine lus (voorbeeld a) een tweede haal open naar rechts ; hierdoor gelijkt de e in veel gevallen op de c. Een duidelijk onderscheid vindt men nog op r 3 in « screef ».

De a is eveneens het voorwerp van duidelijke verandering ten opzichte van de voorbeelden a en c.

Ook hier slechts één vorm van samentrekking van letters, nl. in « ende », waar de tweede haal van de e volledig verdwijnt zodat en meer gelijkt op een m met samentrekkingsteken.

Meer dan in voorbeeld a worden de letters aaneengeschreven door ketenvorming, die uit de bouw van de letters voortvloeit.

c. Gedeelte van de tekst van een oorkonde van 26 maart 1345 van het magistraat der heerlijkheid « Inghelram Hauweel » in het Ambacht van Zomergem (R.A.G., Diverse oorkonden).

Overschrijving :

1. maenre Inghelram Hauweels alse van sijnen heerscepe dat hi heeft ligghende binnen
2. heerscepe toebehoert ende Jan van Lake, scepene Inghelrams vorseit ende die heeft
3. ende Wouter de Meester, Jan de Herde ende Jan Stalpard schepenen Inghelrams vor(seit).

Toelichting :

Schrift dat op eerste zicht veel gelijkenis vertoont met voorbeeld a. Nochtans stellen we in menig opzicht verschillen vast, zo bv. :

- de lussen van de letters b, h, l en k op de eerste regel worden breder uitgevoerd, op de volgende regels is dit minder het geval of ontbreken die lussen ;
- de letter g wordt gevormd uit twee gesloten ovalen ;
- de e ondergaat ook de wijziging vermeld bij voorbeeld b, doch in mindere mate ;
- de i wordt soms aangestipt ;
- de p krijgt een volledig andere vorm, vergelijk in voorbeeld a, r. 3 « porte » met « scepenen » op r. 3 van voorbeeld c.

Zoals in voorbeeld a wordt de t kort geschreven met een dakstreep, behalve in de verbindingen met f en s waar de streep een werkelijke vlag vormt. De s is lang als beginletter en in 't midden van een woord, rond op het einde van een woord.

PLAAT 4

a. **Gotiek oorkondencursief (1360)**, tekstgedeelte van een verkoopakte van 8 april 1360 (R.A.G., Diverse oorkonden).

Plaat 4.

Wac Jan priem heeft ghecocht / en ghecreghen bel. en bedentke / Jochen Janne staens de
 bi consente van ons heeren sepenen van ghe dele die ouer inghede syn den huls met al den
 archier. staende in de langhe munte naest elays huus van waer. op de heere toe behorende

a. Gotiek oorkondencursief (1360).

In sin overhous Ende sin wisse sepeene In bruyche in dijn naden dach
 der her gheconsenteert En gheuonden en biden gheuonden cope van sepeen die oppen
 sepeene biden sepeen f. Jane En Janne (roosfacid f. Jane sepeenen van berme. gulle

b. Gotiek oorkondencursief (1403).

On priem van wistwoorde priem muntke ende van de ouer sepeenen
 Edo in dien ouden als deze smachten waren afgedient dan te wene allen
 zullen zien of horen seiden die quam voor ons als voo sepeenen sepeen her

c. Gotiek cursief (1431)

Overschrijving :

1. dat Jan Priem heeft ghecocht ende ghecreghen wel ende redenlike jeghen Janne Stevens de . .
2. . bi consente van ons heer ende scepenen van ghedeete die over voghede sijn, een huus met al den
3. achter staende in de Langhe Munte naest Clays huus van Waes, up de heerve toebehoorende .

Toelichting :

Ten opzichte van de voorbeelden a en c van plaat 3 een duidelijk verschil : het schrift evolueert meer en meer naar ronde vloeiender vormen. De verbindingen van de letters worden veel meer dan vroeger aaneengevoegd door ketenvorming. In dit schrift bijna geen lussen bij de b, h en l, wel enkele keren bij de h, bv. r. 1 « ghecocht » waar de eerste h een lus krijgt en de tweede niet.

De a wordt gans anders geschreven dan vroeger (vgl. plaat 3) en lijkt sterk op onze hedendaagse handgeschreven a.

Bij het begin en in 't midden van een woord de lange s, op het einde de ronde, 8-vormige s.

De t is kort behalve in de verbindingen met f en s (bv. r. 1 « heeft » en r. 3 « naest »).

b. **Oorkondencursief (1403)**, tekstgedeelte van de oorkonde van 16 mei 1403, afgeleverd door de schepenen van Brugge voor het St.-Obrechtsgasthuis (R.A.B., charters blauw nr. 4817).

Schriftvoorbeeld en overschrijving naar Strubbe, aang. werk, plaat 17, nr. 40.

Overschrijving :

1. Wij Jan Beerhoud ende Jan Biese, scepenen in Brucghe in dien tiden doen
2. dat het geconsenteert ende gheottroyert es biden ghemeen en hope van scepenen die upper .
3. Jacoppe van den Acke, filius Jans, ende Janne Roodsaerd, filla Jans, vogheden van Betkine, Gillis

Toelichting :

Schrift gekenmerkt door het feit dat de letters bijna volledig een vorm krijgen die de ketenvorming in de hand werkt. Er wordt veel minder aaneengescreven dan werkelijk verbonden door lussen die uit de bouw van de letters voortvloeien.

De opmerkingen bij voorgaande voorbeelden gemaakt bij de s gelden ook hier. Ook de letter d krijgt hier de vorm van een 8. Daaruit kan wel verwarring spruiten met de ronde eind-s (bv. r. 2 « es » en r. 3 « Roodsaerd »).

Er treden meer samentrekkingen en afkortingen op : ende en « scepenen » (r. 2), « filius » en « filla » (r. 3).

c. **Gotiek cursief (1431)**, tekstgedeelte van een pandbrief van 21 juli 1431, verleden voor het magistraat van Eeklo (R.A.G., charters van het Ste-Veerle-kapittel te Gent).

Overschrijving :

1. Wij Pieter van Westvoorde, Pieter Munster ende Loy de Woot, scepenen
2. Eclo, in dien tiden als dese dinghen waren ghedieft, doen te wetene allen . . .
3. zullen zien of horen lezen, dit quam voor ons als voor scepenen vorseit her

Toelichting :

Een schrift waar de persoonlijke ductus sterk naar voor komt. Dit zullen we vanaf nu meer en meer aanvoelen.

De scribent schrijft de letters nochtans niet zo vloeiend aaneen als in de voorgaande voorbeelden. Hij gebruikt veel korte trekjes voor de vorming van de letters en woorden (bv. « Munster » op r. 1). Bij sommige letters stellen we vast dat ze niet steeds gelijk gevormd worden, bv. de d.

De reeds gemelde evolutie in de letter e gaat verder.

Sommige neerhalen worden niet volledig gevormd, bv. bij de g, h en z.

Op r. 1 in « Westvoorde » krijgen we de v in u-vorm, op r. 3 in « voor » in b-vorm.

PLAAT 5 : Gotieke cursieven van de 15e en 16e eeuwen.

a. Akte van panding en arrest van 20 april 1475 voor de schepenen van Nieuwpoort (R.A.B., Archief van Nieuwpoort, register nr. 4739).

Overschrijving :

1. Pieter de Hond pande ende dede arresteren
2. Matheus Baert ende al zyn goet
3. van huushuere over 2 ponden 16 schellynghen grooten, den
4. 20 in april, present als scepen Jan Stevenin
5. ende Willem van Maerdyke.

Toelichting :

Regelmatig en volledig gebonden schrift. Weinig gesloten lussen aan de lange letters.

De evolutie van de letter e zet zich voort, de tweede open haal krijgt stilaan de vorm die zich in voorbeeld b nog zal accentueren en later een lus zal worden in verbinding met de eerste haal.

De letter p wordt in één pennetrek geschreven. De d krijgt een lus die doorgetrokken wordt voor de binding met de eropvolgende letter. De r heeft de moderne vorm.

Meer samentrekkingen en afkortingen :

Den xlvij^{en} dach van september. In dat dinst
 ende februarie. Dwaerich aduocaten. Zwaer
 plichte. Himmerment als Noort. D. van aduoc
 ende seneschine. Rmandt zoort. E. Rinderich,
 bu amandine. Zwaerich. Broth. H. H.
 vhaesen. volghende. h. a. volghende. v. d. d.
 v. d. d. Rinderich. v. d. d. h. a. v. d. d. h. a. v. d. d.

b. 1512

p^{re} d' h^ond v^{an} d' d^e l^e a^uffsch
 m^{er}kw^e b^eu^e w^e al z^u g^ou^e
 v^{an} h^uffsch^e e^u d^e n^e t^e x^e s^e s^e d^e
 p^{re} m^{er}kw^e p^{re} al^e s^e s^e d^e s^e s^e
 iⁿ d^e v^{an} d^e l^e a^uffsch

a. 1475.

Inspektoren hielten es für
zu weit vortreten auf
den Boden des 2. Landes
zu gehen

c. 1538.

— «er» wordt niet voluit geschreven maar vervangen door een samen-trekkingsteken boven de andere letters, zie «Pieter» en «arresteren» (r. 1), «huushuere» (r. 3) en nog verder doorgevoerd in «present» (r. 4).

b. Tekstgedeelte uit het Register van de Weeskamer te Brugge van 18 september 1512 (Stadsarch. Brugge, Weeskamer St.-Janszestendeel, Reg. 1508 - 1516 f° 169). Schriftvoorbeeld en overschrijving naar Strubbe, aang. werk plaat 21, nr. 47.

Overschrijving :

1. Den XVIIIen dach van septembre int jaer duust
2. ende twaelve, Adriaen Adriaenszuene .
3. Pieter Immezuene als voochden van Adria(en)kine)
4. ende Stevekine, Amandt Zoorghe kynderen, . .
5. by Amandyne, zynen wyve, brochten ten
6. weesen, volghende haerlieder eedt, de .
7. voornoemden kynderen ghoede hemlieden toecommen

Toelichting :

Breed en zorgvuldig schrift, duidelijk leesbaar.

De letter v wordt in twee vormen weergegeven, zie «voochden» en «van» op r. 3, ook de a van «Adriaen» (r. 3) en «Amandt» (r. 5).

De evolutie van de letter e naar de luvorming gaat verder.

De d schijnt een definitieve vorm te krijgen. De r is veranderd tot een letter open van boven en onderaan met een golving op de schrijfregel.

c. Akte van inschrijving van poorters (Stadsarchief van Torhout, Poortersboek 1523-1620, f° 9 recto), 5 januari 1538.

Overschrijving :

1. Passchier van Halle ende Marye
2. zyn wyf waren poorters ontfæen
3. by scepenen den Ven in lauwe
4. XVe XXXVIII

Toelichting :

Schrift dat met scherpe pen en vlug neergeschreven is. Het snel schrijven laat op de vorming der letters duidelijke sporen na. Wij vestigen er hier de aandacht op dat dit schrift nog altijd hetzelfde cursief is dat zich ontwikkeld heeft uit schriften zoals die welke op plaat 3 werden weergegeven, dit over een periode van ongeveer 200 jaar. De vergelijking loont de moeite !

Voor het eerst verschijnt de a gevormd uit een n met een scherpe schuine streep erboven. Ook de open r heeft zich ten opzichte van voorbeeld b ontwikkeld. Ook voor het eerst de e met bijna gesloten lus op r. 2 : «waren».

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

Het Gotiek cursief van de 16e eeuw is over het algemeen een duidelijk leesbaar schrift, althans tot rond 1580-90. Het is meestal geschreven met vaste hand en met de brede pen zodat de drukverdeling goed tot uiting komt. Dikwijls worden allerhande afkortingen en samentrekkingen gebruikt zonder enige eenvormigheid. De weggelaten letters worden vervangen door een teken, een horizontale streep of een krul boven de overblijvende letters van het woord. Veelvuldig is de weglating van de eind-n in de uitgangen op *en*. Van de letter *n* blijft dan niets anders meer over dan een neerhaal aan de *e*. Een ander voorbeeld is de letter *m* die bij verdubbeling toch enkel geschreven wordt, terwijl de tweede *m* weergegeven wordt door een streep boven de overgeblevene, bv. *omē* = omme, *somē* = somme. Op plaat 6, voorbeeld c geven wij een tekst waarin zelfs beide letters *m* volledig weggelaten worden. Ook de uitgangen *-ynghe* en *-licke* worden dikwijls weggelaten. Dit zijn slechts enkele voorbeelden, voor andere verwijzen wij naar de toelichting bij de platen.

Vanaf het tweede kwart van de 16e eeuw komt er een wijziging in het schrift: men begint het op te luisteren met penhalen die meestal cursief-technisch verantwoord zijn (zie plaat 5, c en plaat 6) en weldra wordt het ermede overladen (zie plaat 7). Dat leidt tot een wijziging in de vorm van sommige letters, zo wordt de *e* vanaf het midden van de eeuw zeer dikwijls in één penhaal geschreven, terwijl bij de *d* de schacht tot een lus gesloten wordt (plaat 6, c) zodat beide letters eindigen met op elkaar te gelijken. Ook bij de *v* heeft een soortgelijke ontwikkeling plaats, de aanzethaal wordt eerst verlengd en dan tot een naar buiten gewende lus vervormd. De richting van de lus wordt na het midden van de eeuw naar binnen gebogen, zodat het verschil tussen *v* en *b* zeer gering wordt en bij zekere scribenten praktisch niet bestaat.

In het laatste kwart van de 16e eeuw treedt een verval in van de schriftvormen (plaat 7 en plaat 8, a). Men stelt een grote slordigheid vast en in veel gevallen een gebrek aan vaste lettervormen. Dit is het gevolg van de ontreddering van het onderwijs tijdens de godsdienstige troebelen (22).

Alhoewel wij bij voorkeur tekstvoorbeelden gekozen hebben uit documenten met een zeker belang waarin het schrift beter leesbaar is, geven wij toch op plaat 7 een tekst uit een kladschrift samen met de overschrijving in het net. Hiermede willen wij aantonen dat het bij een studie van het cursief zeker nuttig zou zijn ook die kladschriften na te gaan. Wat Frankrijk betreft trok Ch. Samaran hierop reeds de aandacht in een korte bijdrage, geïllustreerd met voorbeelden en de overschrijvingen ervan (23).

In het begin van de 17e eeuw komt er met de verbetering van de tijdsomstandigheden ook een vernieuwing van het schrift. Het gaat niet zozeer om een verandering van de lettertekens, maar er is wel een duidelijke verbetering van de

(22) Naar E. Strubbe, aang. werk p. 127.

(23) Ch. Samaran, « Note pour servir au déchiffrement de la cursive gothique de la fin du XVe à la fin du XVIIe siècle » in: « Le Moyen Age », revue d'histoire et de philologie, 2e série, tome XXIV, p. 95 e.s. (Parijs 1922).

leesbaarheid waar te nemen, dit als gevolg van het hernemen van degelijk schrift-onderwijs. Ook laat de invloed van de schoonschrijvers (de zogenaamde calligrafen) zich hier en daar voelen bij de versiering van de letters (zie plaat 8, b).

PLAAT 6 : Gotieke cursieven van de 16e eeuw.

De drie voorbeelden van deze plaat zijn typische schriften voor de periode van ± 1540 tot 1590 : duidelijk leesbaar geschreven met brede pen wat de drukverdeling ten goede komt.

De samentrekkingen komen veelvuldiger voor, vooral van de eindletters. Hierin is geen eenvormigheid te bespeuren.

a. Akte van inschrijving van poorters van 9 juli 1555 (Stadsarchief van Torhout, Poortersboek 1523-1620, f° 19 recto).

Overschrijving :

1. Bertelmeus vande Ghenachte ende
2. Margriete filla Andries Celis zyn ontfan-
3. ghen poorter **ende** poortesse deser stede
4. **ende** sy belooften te vuldoene alle de
5. poortel**icke** rechte. Actum den 9en in
6. julet 1555, present tcolegie.

Toelichting :

De letter p wordt op twee manieren geschreven, vgl. op r. 3 poorter en poortesse. De eind-s is rond maar heeft hier een eigenaardige vorm die merkbaar afwijkt van de vorige en volgende voorbeelden (r. 1 Bertelmeus en r. 2 Celis). In het midden van een woord en als beginletters steeds de lange s.

De letter e wordt in twee halen geschreven die mekaar zelden raken. De cirkel van de o wordt niet gesloten, zodat soms verwarring met de e kan voorkomen (r. 4 belooften).

b. Tekstgedeelte van een akte van arrest van 24 september 1559 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort, nr. 4740).

Overschrijving :

1. de somme van 16 stuvers en half van **verteerde**
2. kosten **ende** wettel**icke** kosten. Actum den 24en
3. van septemb**re** 1559, **Pietere** Steenstrate, **present** Denys
4. Boudeloot burchmeest**re** **ende** Alebeert Alewyns scepene

Toelichting :

Op r. 1 dient de aandacht gevestigd op het teken dat de letters **ver-** vervangt (**verteerde**).

In 1589. Den 15den dach
 van Mey is gecomme
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey

Plaat 7. Gotieke cursieven
 van de 16e eeuw.

a. 1589 kladschrift van
 voorbeeld b.

b. 1589
 netschrift van
 voorbeeld a.

In 1589. Den 15den dach
 van Mey is gecomme
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey

In 1591. Den 15den dach
 van Mey is gecomme
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey
 den 15den dach van Mey

c. 1591

De letter r krijgt hier de v-vorm (vergelijk met voorbeeld a). De h wordt steeds geschreven met een neerhaal. De w lijkt op een hoofdletter U, samentrekking van de dubbele v (r. 2 wettelicke en r. 4 Alewyns). De lusvorming bij de e is bijna volledig.

c. Akte van arrest van 9 december 1582 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort nr. 4.741).

Overschrijving :

1. de zelve doet arresteren ten huuse van Hubrecht Valcgrave
2. alzulcke meuble goedyng~~hen~~ als daer zyn toebehoorende Maerten Andries
3. omme daerup te recouvreren de somme als boven ende omme de wettelicke kosten. Actum
4. als boven present de zelve.

Toelichting :

Alhoewel een zeer duidelijk schrift, wordt de lezing bemoeilijkt door de afkortingen en samentrekkingen. Aangezien het gaat om een min of meer vaste formule, dient men in dergelijk geval meerdere akten van dezelfde hand door te nemen teneinde klaarheid te krijgen in de gebruikte afkortingen en samentrekkingen.

De letter a wordt gevormd uit een n voorzien van een schuin streepje. De h krijgt in Hubrecht (r. 1) en in toebehoorende (r. 2) een dubbele lus. Men lette op de vorm van de k in alzulcke (r. 2).

PLAAT 7 : Gotieke cursieven van de 16e eeuw.

a. Het klad- en b. het netschrift van een akte van arrest van 9 december 1582 (R.A.B. Archief van Nieuwpoort, resp. nrs. 4749 en 4741).

a. Overschrijving :

1. Michiel van Rollegheem doet
2. arresteren ten huuse van Pieter
3. Janssoone (?) cuiper alzulck
4. goet alsser es ten selven huuse
5. toebehoorende Jan de Waele
6. namelick een houtten coffer, een
7. schabelleken, twee stoellen

Toelichting :

Dit schrift is uiteraard als kladschrift zonder zorg voor de vorming van de letters neergepend en bijgevolg moeilijk leesbaar. Dergelijke schriften vindt men dikwijls in gerechtsbundels.

a. 1600

Mir giet voort met seet overstien de boosy gelinge
 omme schone te vergaen de sonne van ayle wist
 van roos ende leuys van laarke de fustante

b. 1614

Vrescu bedinghet
 door Burgmeester ende Scopen der
 Stede van der Schepere der manys
 vande Bailly des v'fium 1614
 van ontgeestes te schencken
 des v'fium vooft der puter

b. Overschrijving :

1. Michiel van Rolleghem doet arresteren ten huuse van **Pieter Janssoone** (?)
2. **cuyper** alzulck goet **alsser** ten selven huuse es, toehoorende Jan
3. de Waele, **namelick een** houtten coffer, **een** schabelleken, twee stoelen

Toelichting :

Het netschrift stemt volledig overeen met het klad, behalve het woordje « es » dat in het klad na « alsser » komt en in het net na « huuse ».

Het schrift is gekenmerkt door lange halen aan sommige letters, bv. aan s, t, enz. In deze periode zijn we duidelijk aan een verval van het schrift toe.

De letter a komt in twee vormen voor. De h schijnt definitief een dubbele lus te krijgen. De eind-n wordt niet voluit geschreven maar degenereert in een neerhaaf aan de voorlaatste letter. De e wordt altijd met een lus geschreven. Ook de d krijgt een lus (r. 1 **doet**, r. 3 **de** Waele).

c. Gedeelte van een akte van arrest van 3 augustus 1591 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort, nr. 4741).

Overschrijving :

1. Jan Olivarius doet arresteeren alzulcke kiste
2. met goede alsser staende es ten huuze van Loys
3. Hoofft hier voortyts toebehoort hebbende **Adriaen Gaillaert**

Toelichting :

Onregelmatig schrift eveneens gekenmerkt door lange halen. Als beginletter heeft de a de n-vorm met een zo groot diacritisch teken dat er verwarring kan ontstaan (r. 1 **arresteeren** en **alzulcke**, r. 2 **alsser**), in het midden van een woord de gewone a.

PLAAT 8 : Gotieke cursieven van de 17e eeuw.

a. Gedeelte van een akte van arrest van 23 juni 1600 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort nr. 4741).

Overschrijving :

1. Michiel Goossins doet arresteren de **voornomde pennynghen**
2. omme **daerinne** te verhaelen de somme van 9 **ponden** 6 **schellynghen**
parisis
3. van coope ende **leverynghen** van laecken, d'insinuatie

Toelichting :

Schrift practisch zonder vaste vormen ; men vergelijke bv. de letters e, a, d, r, enz., telkens vindt men andere schrijfwijzen en dit op slechts drie lijnen tekst ! Het verval het schrift waar te nemen bij de personen die gebrekkig onderwijs genoten hadden tijdens de godsdiensttroebelen, duurt tot een nieuwe generatie aan bod komt.

b. Gedeelte van de aanhef van een reeks arresten van 20 juni 1614 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort nr. 4742).

Overschrijving :

1. Arresten bedinghet
2. voor Burchmeesters ende Scepenen der
3. Stede van der Nieuwpoort ter manynghe
4. vanden Bailliu den 20en junii 1614
5. ende uuytgelesen ten vischbancke
6. den 18en junii voorselt ter presentie . . .

Toelichting :

De hoofding is gesteld in gotieke fractuur opgeluisterd met talrijke fiorituren waarbij de schrijver zijn fantasie de vrije teugel gelaten heeft ! Die versieringen zijn een vinding van de zogenaamde schoonschrijvers die een uitzonderlijk talent hadden om hun geschriften op te luisteren met dergelijke figuren. De kunst bestond erin de hele figuur te tekenen zonder eenmaal de pen op te heffen (zie bv. Van der Gouw, « Oud Schrift », blz. 28, 32 en 33).

Het schrift vertoont overigens een veel grotere regelmatigheid dan we konden aantreffen bij het voorbeeld a hiervoor en de voorbeelden van plaat 7. De schrijver is blijkbaar een jonge kracht die opnieuw beter onderwijs in de schrijfkunst genoten heeft dan zijn voorgangers.

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

E R R A T U M :

Op blz. 585 van Vlaamse Stam, december 1981, moet in de overschrijving bij plaat 3, r. 1 gelezen worden : « Avesote » in plaats van « Anesote ».

O U D S C H R I F T

(vervolg van Vlaamse Stam, januari 1982, blz. 23 tot 30)

Vanaf het tweede kwart van de 17e eeuw wordt, nog meer dan dit het geval was in vorige eeuwen, gestreefd naar een sneller en vloeiender schrift. Om dit te bereiken worden de lettervormen van het cursief bijna automatisch vereenvoudigd. Een eerste gevolg is dat de leesbaarheid vermindert, vooral bij het vlug schrijven. Hier speelt de persoonlijke ductus van de schrijver een grote rol. Sommigen behouden een rond en goed leesbaar schrift. Anderen glijden af naar een schrift waar de letters in elkaar vloeien en gebruiken tal van afkortingen en samentrekkingen zodat bij de ontcijfering moeilijkheden voorkomen.

Een andere vernieuwing kondigt zich nochtans aan in de tweede helft van de 17e eeuw.

Sinds lang, zoals wij verder zullen uiteenzetten, hadden de Italiaanse humanisten, een nieuw schrift verspreid en al heel spoedig werd hiervan een cursief afgeleid. Dit schrift, humanistisch cursief genaamd, drong al heel vlug door in Frankrijk, Spanje en een weinig later ook in meer noordelijke gebieden. Het gotiek cursief blijft echter stand houden in onze streken. Het humanistisch cursief wordt er wel gebruikt, maar enkel voor geschriften gesteld in een vreemde taal: Frans of Latijn. Teksten in de volkstaal blijven geschreven in gotiek cursief.

Al wie in de schrijfkunst was ingewijd kende minstens beide cursieven. Dit was al lang zo zonder dat er enige merkbare invloed uitging van het ene op het andere cursief handschrift. Vanaf de 2e helft van de 17e eeuw stelt men nu vast dat er in gotieke handschriften duidelijk herkenbare humanistische letters sluipen (zie plaat 11, b en de uitvoerige toelichting). De uitleg hiervoor is moeilijk te achterhalen. Vonden die schrijvers het, in hun streven naar een sneller schrift, gemakkelijker voor bepaalde letters de minder ingewikkelde humanistische vormen over te nemen of was het eenvoudig een gebrek aan zorg om beide cursieven uit mekaar te houden? In een zelfde tekst ontmoet men overigens bepaalde letters in beide vormen.

Die humanistische invloed neemt toe naar het einde van de 17e eeuw, zoals wij in de platen 12 en 13 zullen aantonen. In het begin van de 18e eeuw verdwijnt het gotiek cursief langzamerhand uit de archiefdocumenten van onze streken, dit naar gelang de oudere schrijvers, die nog de gotieke hand voerden, eveneens verdwijnen. Rond 1750 zijn de laatste sporen van het gotiek cursief dan ook uitgewist.

PLAAT 9 : Gotieke cursieven van de 17e eeuw.

a. Gedeelte van een akte van arrest van 16 januari 1625 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort nr. 4743).

Overschrijving :

1. Jonckheer Robert de Clercq
2. Bailliu dezer stede
3. relateerde als hédent

Jo: Robert de Clercq
 Ballin d'oppe tude
 utatende als grom
 des 21 januarij 1625
 te vergaen van jette
 grom als mactie by
 gromme d'wre

a. 1625

Compans 1e & 2e de de Mary
 1633. Maria d'oppe tude
 bedide v jette & grom de bedide
 als grom d'wre d'wre
 out 3e wotter grom d'wre
 heding so lant als 1^e d'wre
 blyng grom d'wre d'wre

b. 1633

Ego in fonscriptis baptizavi
 Monicum fcliam ystia de buldant
 et Marin ystia coningis
 Inscriptor 8us mit Robertus ystia
 et ystia (Alaig ystia)
 Die 10^a Septembis 1637

c. 1637

Die 21^a Septembis 1637 Ego in fra
 ystia d'wre d'wre d'wre
 d'wre d'wre d'wre d'wre
 d'wre d'wre d'wre d'wre
 d'wre d'wre d'wre d'wre
 d'wre d'wre d'wre d'wre
 d'wre d'wre d'wre d'wre

d. 1637

4. den 16n January 1625
5. ten verzoecke van Phillips
6. Hesdin als machtich by
7. procuratie over

Toelichting :

Schrift gekenmerkt door de ronde lettervormen en de lange halen die dikwijls reiken tot in de volgende schrijflijn.

Zoals in het voorbeeld van plaat 8, b wordt hier de r niet meer geschreven in de v-vorm. Dit toeschrijven aan de invloed van het humanistisch schrift zou wellicht wat voorbarig zijn. Diezelfde vorm van de r ontmoet men ook in oudere schriften gesteld in gotiek cursief (zie bv. plaat 6, a).

Er dient nochtans opgemerkt dat t.o.v. de vorige voorbeelden het schrift meer en meer vereenvoudigd wordt en dat het streven naar een vlug schrijfbaar lettertype de bovenhand haalt op de sierlijke vormen.

b. Gedeelte van een akte van verbintenis tot onderhoud van 20 maart 1633 (schriftvoorbeeld overgenomen uit de cursus « Oud Schrift I », 1969, van M. Mispelon, blz. 166).

Overschrijving :

1. Comparerende op heden den 20 martij
2. 1633, Maria Leys, achtergelatene
3. weduwe van Peter Verhulst, de welcke
4. aen haeren sone Gilis Verhulst,
5. present ende accepterende, heeft gelooft
6. te geven soo lange als sy sal
7. blyven huys houden op de heerve

Toelichting :

De vereenvoudiging van het schrift bijna tot het uiterste doorgedreven, schaadt aan de leesbaarheid. De eind-n wordt nergens voluit geschreven. Een ongewone wijze van afkorten bij comparerende (r. 1) en accepterende (r. 4) waar de eind -nde vervangen wordt door een afkappingsteken : ' . Men lette ook op de samentrekking van « ver » in Verhulst (r. 3 en 4). Ronde s op het einde van een woord, de lange vorm elders. De u, v en n worden quasi gelijk geschreven, één enkele keer wordt de v aangestipt, nl. op r. 6 in : geven.

c. Doopakte uit de parochieregisters van Veurne, Sint-Niklaas, 1637 (Stadsarchief Veurne, boek 9, fol. 1638, r°).

Overschrijving :

1. Ego infrascriptus baptizavi
2. Monicam, filiam Petri de Vuldere
3. et Mariae Ponet coniugis,

4. susceptores Domlnus Robertus Ponet
5. et Petronilla Claeijs, parochiani
6. Die 10^a septembris 1637.

Toelichting :

Akten in parochieregisters zijn dikwijls te kort om er algemene beschouwingen over het schrift uit af te leiden. Meerdere akten of bladzijden van dezelfde hand zijn hiervoor nodig.

Het schrift is hier, alhoewel niet regelmatig, toch duidelijk leesbaar en wijkt weinig of niet af van het gotieke cursief. De u en de v worden soms aangestipt.

Van belang is op r. 3 de gecedilleerde e van Marię die de genitief-uitgang op -ae vervangt.

d. Doopakte uit de parochieregisters van Veurne, Sint-Niklaas, 1637 (Stadsarchief Veurne, boek 9, fol. 1638, r^o).

Overschrijving :

1. Die 21^a septembris 1637, ego infra-
2. scriptus baptizavi Robertum, filium
3. Gislēni Ghizelbrecht et Mariae
4. Hazeiagher coniugis, heri natum,
5. susceptores Robertus Hazeiagher
6. et domina Margarita, uxor Domini
7. advocati van Sassen, parochiani

Toelichting :

Een schrift waar de op- en neerhalen van de lange letters zich vermengen met de voorgaande en volgende lijnen schrift. Het nodigt in ieder geval niet tot lezen! Wanneer het echter gaat om de doopakte van een voorvader, zoals dit voor ons het geval was, is men wel verplicht de knoop door te hakken en woord voor woord te ontleden. De vergelijking met andere akten, zoals voorbeeld c hiervoor, dat deze akte onmiddellijk voorafgaat, helpt hierbij voortreffelijk.

Het schrift is praktisch volledig gotiek. De u wordt hier en daar aangestipt, het onderscheid met de n is overigens goed merkbaar, met de v is dit niet het geval.

Sommige hoofdletters moeten vroeger, toen deze hand nog vast was, een sierlijke vorm gehad hebben, zie bv. D in Die en S in Septembris, op r. 1, R in Robertum op r. 2 en de G's in naam en voornaam op r. 3.

PLAAT 10 : Gotieke cursieven van de 17e eeuw.

a. Tekstgedeelte uit een register van de weeskamer te Brugge dd. 22-8-1643 (Brugge Stadsarchief, Weeskamer St.-Nikolaaszestendeel, Reg. 1639 - 1675, f° 89). Schriftvoorbeeld overgenomen uit E. Strubbe « Grondbeginselen van de Paleografie der Middeleeuwen, plaat XXIII, nr. 53, overschrijving en toelichting eveneens naar Strubbe.

Overschrijving :

1. De voornoemde voochden brochten over der weesen vaed
2. moederlicke successie, ende eerst in comptant
3. veerthien hondert dryen tachtentich ponden drye grooten
4. myten, dat de liquide baeten excederen de lasten

Toelichting :

Nog praktisch zuivere gotieke lettervormen. Overdadige lussen, vooral de e krijgt hierbij een overvloedig aandeel : zie r. 1. De, voochden, brochten, r. 2. ende, eerst, enz. Sommige letters hebben verschillende vormen : de v komt in de ronde en scherpe vorm en als u voor, vgl. resp. r. 1. voorn., voochden en over ; tussen de ronde v en de b is het verschil gering, vgl. r. 1. voorn. en brochten. De l gelijkt bijna op de t met verdubbelde schacht, vgl. r. 4. dat en liquide.

b. Gedeelte van een akte van 14 februari 1659 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort, register nr. 4742, f° 475).

Overschrijving :

1. Burghmeesters ende schepenen
2. der Stede van Nieuport doen te weten dat voor
3. ons commen ende ghecompareert es in persooene Alexander
4. Boone in huwelicke hebbende Mayken Vermeulen, causa uxoris,
5. over syn selven, als inde qualiteyt als vooght van
6. Guillaume Vermeulen halfven broeder van scomparants
7. huusvrouwe ter eender zyde ende Lieven Willaert, Pieter

Toelichting :

Schrift gekenmerkt door talrijke afkortingen en samentrekkingen :

- de eind-n of -en wordt overal achterwege gelaten en vervangen door een neerhaal aan de laatste nog volledig weergegeven letter ;
- Burghmeesters wordt op de klassieke wijze afgekort (r. 1.) ;
- interessant is hier het feit dat de samentrekking voorkomt zowel van ver- als van per-, zodat het onderscheid tussen beide samentrekkingen duidelijk wordt : persooene op r. 3. en op r. 4. en 6. Vermeulen ;
- in huwelicke op r. 4. wordt de uitgang -icke volledig weggelaten en vervangen door een neerhaal aan de l ;
- causa op r. 4. wordt samengetrokken tot cāā, voorzien van een streep op de overblijvende letters ;
- huusvrouwe wordt herleid tot huusvr met een neerhaal aan de r (r. 7.) ;
- de voornaam Guillaume of Guillames wordt op de klassieke wijze afgekort tot Guill. (r. 6.).

De letter v komt voor in de ronde vorm, behalve in halfven (r. 6.) waar hij de u-vorm krijgt voorzien van het diacritisch teken. De d en de e krijgen een gelijk-aardige lus, het onderscheid blijft nochtans merkbaar.

De boen, soeder, bingh' om der boer, soeder
 medelike suurheit, Ende elst is constant
 biddig, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder
 myt, dat soeder, soeder, soeder, soeder, soeder

a. 1643

Der stude van ginsport, soeder, soeder, soeder
 out roim, de soeder, soeder, soeder, soeder, soeder
 soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder
 soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder
 soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder
 soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder, soeder

b. 1659

PLAAT 11 : Gotieke cursieven van de 17e eeuw.

a. Gedeelte van een akte van vererving (verkoop) van 2 januari 1665 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort, register nr. 4744).

Overschrijving :

1. Compareerde in persoo~~n~~e dheer Jan de
2. Mijster, Burgmeester vande Comune, den
3. welcken uut crachte van 't povoir hem verleent
4. bijde ghedecreteerde costuume deser
5. stede (doorgehaald : heeft) inde voorschreven huus ende

Toelichting :

Zelfde aard van akte en met weinig tijdsverschil t.o.v. voorgaande en toch is het schrift veel duidelijker, wat nog eens aantoon~~t~~ hoe groot de invloed van de persoonlijkheid van de schrijver is !

Het schrift is nog steeds bijna volledig gotiek : men kan geen echte Invloeden van het humanistisch schrift aantonen.

Als beginletter komt de v in de ronde vorm voor en elders als gestipte u : zie r. 2. vande, r. 3. van 't povoir, r. 4. voorschreven. Laatste woord van r. 3 : ver-
leent, de reeds vroeger aangetoonde samentrekking van ver-.

De u wordt aangestipt in Comune (r. 2.), uut (r. 3.) en huus (r. 5.). Op de dubbele u van costuume (r. 4.) nochtans geen diacritisch teken.

Op r. 2. de gewone samentrekking van Burgmeester en op r. 3. van welcken.

b. Gedeelte van de tekst van een akte van oproeping van 13 maart 1674 (R.A.B., Archief van Nieuwpoort, register nr. 4744).

Overschrijving :

1. Den Heer doet oproupen // d'helft van // een gheheel
2. huijs ende ervve staende ende ligghende op de
3. westzijde vande coogstrate deser stede
4. ghenaempt den breedden steegher
5. benoorden thuijs Gillis Ramault ende besuljde

Toelichting :

Voor het eerst merken we te Nieuwpoort, in de reeks registers van « Klachten en inbeslagnemingen » (pandingen, arresten, geboden, oproeping~~en~~, enz. - R.A.B. nrs. 4738 tot 4745 van het Archief van Nieuwpoort), de invloed van het humanistisch schrift op de vorming van sommige letters.

Op r. 1. de eerste letter van het eerste woord is een zuivere humanistische hoofdletter D, de kleine letter d wordt verder in de tekst gewoon rond geschreven zonder lus nochtans. In die vorm blijft de d, ook later in zuiver humanistisch cursief, behouden.

De h wordt ook in humanistische vorm geschreven dus zonder dubbele lus boven en onder de schrijflijn, zie r. 1. heer, d'helft en gheheel ; r. 2. huijs,

waar nochtans onder de schrijflijn een kleine lus behouden blijft, en ligghen ; r. 4 ghe-naempt en steegher en tenslotte r. 5 thuijs.

De letter g wordt éénmaal met gesloten lus onderaan en met een volledig ovaal tussen de schrijflijnen geschreven, op r. 3. in coogstrate, dus volledig humanistisch, en elders nog in de gotieke vorm (ovaal met dakstreep en niet gesloten lus). Een zeer merkwaardige overgang !

De r ondergaat een evolutie van de v-vorm naar een vorm die in twee halen geschreven wordt, bijna zoals onze hedendaagse met de hand geschreven x. Dit is zeer goed merkbaar in erfve (r. 2.), coogstrate (r. 3.), breedten (r. 4.) en be-noorden (r. 5.). Als eindletter behoudt de r in deser (r. 3.) en steegher (r. 4.) nog een herinnering aan de v-vorm, terwijl in Ramault (r. 5.) de eerste haal van de r in x-vorm een volledig ovaal vormt. Of die wijziging gebeurt onder invloed van het humanistisch cursief laten wij hier in het midden !

De z in westzijde (r. 3.) heeft voor het eerst in onze reeks platen geen haal onder de schrijflijn, dit is wellicht ook te wijten aan de invloed van het humanistisch schrift.

Wat de andere letters betreft stellen wij geen andere invloeden van het humanistisch cursief vast.

Als beginletter behoudt de v de ronde vorm en elders de u-vorm met dia-critisch teken (vgl. r. 1. van, r. 3. vande en r. 2. erfve).

De eind-s blijft rond en de andere letters s lang : bv. r. 2. huijs en r. 3. deser. St blijft dezelfde gotieke vorm behouden.

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

OU D S C H R I F T

(vervolg van Vlaamse Stam, februari 1982, blz. 96 tot 104)

PLAAT 12 : Cursieven van de 18e eeuw.

Deze plaat illustreert de overgang van het gotiek cursief naar het humanistische in de reeks registers van « Klachten en inbeslagnemingen » (pandingen ar-resten, geboden, oproepingen, enz. - R.A.B., Archief van Nieuwpoort nr. 4745).

Voorbeeld a. bevindt zich op folio 394 en dagtekent van 16 mei 1717, voorbeeld b. staat op folio 395 en is van 22 juni 1717. Het eerste is in gotiek cursief gesteld, het tweede in humanistisch.

a. Gotiek cursief.

Overschrijving :

1. Den Heere doet oprouppen een gheheel
2. huijs ende erfve staende ende ligghende
3. binnen deser steede op de oostsyde vande
4. groote Caljestraete besuyden den huijse
5. van Jan vande Castele ende benoorden

Toelichting :

Dit late gotiek cursief heeft nog veel kenmerken van deze schriftsoort be-houden : bv. het aanstippen van de u en de v r. 1 rouppen, r. 2 erfve, enz. en het gebruik van de twee vormen van de s : lang in het begin en in het midden van een woord (bv. r. 2 staende, r. 3 deser), rond op het einde van een woord (bv. r. 2 huijs).

Als eigenlijke humanistische invloed kunnen we enkel wijzen op de vorm van de g : r. 1 gheheel, r. 2 ligghende en r. 4 groote. Op r. 1 eerste woord **De**, de d is een typisch humanistische hoofdletter D.

b. Humanistisch cursief :

Overschrijving :

1. Den Heere doet oprouppen een geheel huys ende
2. erfve staende ende liggende binnen deser stede
3. opde suytseyde vande langestraete bewesten
4. t'huys de weduwe Sieur Jan Vulsteke alsnu den
5. voorselden Anthierens, ende beoosten t'huys de weduwe
6. ende kynderen van dheer Frans Herreford omme
7. daer anne te verhaelen ende recouvreren, de jaeren
8. verloopen croijsen van twee distincte losrenten

Plaat 12.

Cursieven van
de 18e eeuw
(1e helft)

a. Gotiek 1717

Den gheest doet op kousporen van gheen
suyt d'ade s'fuit stasie ende tiggend
binne deser stede op de oosthede vande
groot Caij stasie b'standt der gheest
van Jan vande castel. d'ade b'wordt

b. Humanistisch
1717

Den gheest doet opvoippen een geheel huys en
eetve staende en liggende binne deser stede
op de s'uytstede vande tangestracie bewes-
t huys de wed. s' jan viltstecke als nu de
voort antheeren, en beoosten t huys de wed.
en linderen van d' h. Frans herreford omē
daer anne te f haelen en re couvrene de jaer
gloopen croysen van twee distincte losse,

Toelichting :

Als eerste humanistisch cursief in deze reeks documenten vertoont dit schrift nog enkele invloeden van het gotiek cursief : het aanstippen van de u, r. 1 oprouppen, r. 4 Vulsteeke en alsnu, r. 7 recouvreren, het gebruik van het speciaal teken voor de afkorting van , ver ' op r. 7 verhaelen en r. 8 verlopen. Ook de samentrekkingen van ende, omme zijn op te merken als overblijfsels van de gewoonten in het gotiek.

PLAAT 13 : Cursieven van de 1e helft van de 18e eeuw.

a. Tekstgedeelte uit een staat van goed van de Heerlijkheid Oostkamp (R A B., Heerlijkheid Oostkamp, Weesregister nr. 107, f° 169 v°, dd. 19-9-1722).

Overschrijving :

1. Waeruijt resulteert dat aende
2. besittighe toecompt haer handeel uut de
3. presie vande draelijende wercken vande
4. voornomde coorne wintmeulen, de welcke
5. ghedaen is, door Theodoor de Marcq, ende

Toelichting :

In dit laat gotiek cursief zijn weinig humanistische invloeden merkbaar, toch stippen we aan de humanistische vorm van de g, zie r. 2 besittighe en r. 5 ghedaen. Overigens zijn als specifieke gotieke vormen op te merken : het gebruik van de w voor uu op r. 2 uut, het zwaar aanstippen van de u op r. 1 uijt en resulteert en r. 4 meulen.

b. Humanistisch en gotiek cursief (1748). .

Tekst uit de minuut van een ordonnantie opgesteld in 1748 door het stadsbestuur van Brugge (Brugge, Stadsarch., Bestuur van de stad, 1740-1750, nr. 106). Overgenomen uit Strubbe, aang. werk, plaat XXIII, nr. 55.

Overschrijving :

1. Il est ordonné a tous officiers
 2. sergeans, coporaux commandant
 3. les gardes des portes de cette ville,
 4. de n'y laisser entrer aucun
 5. voyageur soit a pied, a cheval
 6. ou en voiture, sans exception des
-
1. Men ordonneert aen alle officieren
 2. sergeanten ; corporaels commandanten
 3. van de wacht aen de poorten deser
 4. stadt van geene reysende personen
 5. te laeten binnen commen tsij te voet

6. te peerde ofte met voyturen, sonder

Het schrift is een voorbeeld van laattijdig gebruik van gotiek voor het Nederlands en van humanistisch schrift voor het Frans, vooral merkwaardig omdat het een officieel stuk geldt. Daarenboven zijn beide teksten van dezelfde hand en in beide zijn wederzijdse invloeden van gotiek en humanistisch waar te nemen.

1° Frans :

- Gesteld in humanistisch schrift zijn hier letters in gotiek cursief geschreven :
- de s komt zowel in gotieke als in humanistische vorm voor : bv. r. 4 *laisser*, de eerste s is de lange gotieke, de tweede is humanistisch.
 - de u wordt nog aangestipt, bv. r. 4 *aucun*
 - de c wordt telkens aan het begin van een woord geschreven als een lange letter (boven en onder de schrijflijn), elders normaal.

2° Nederlands :

De nederlandse tekst is in gotiek cursief geschreven met talrijke invloeden van het humanistisch schrift :

- de s wordt op vier verschillende manieren geschreven : gotiek met één lus (r. 2 *sergeanten*), gotieke eind-s (r. 2 *corporaels*), gotiek met 2 lussen (r. 3 *deser*) en de humanistische ronde s (r. 4 *stadt*)
- de c als beginletter wordt gevormd als in de franse tekst, t.i.z. als een lange letter (r. 2 *corporaels commandanten*), elders is het de gotieke vorm (r. 1 *officieren* en r. 5 *commen*).

§ 2. HUMANISTISCH CURSIEF

In Italië had vanaf het 1e kwart der 15e eeuw een vernieuwing van de minuskelletter plaats. Die renovatie had een beslissende invloed op de ontwikkeling van het schrift in Europa.

Het humanisme, opgekomen in Italië, kreeg in die tijd talrijke adepten. Het verwierp alles wat middeleeuws was, zowel in de wijze van denken als in de beeldende kunsten en de letterkunde. De algemene strekking was een terugkeer naar de klassieke oudheid. De Gotieke kunst kende in Italië nooit een algemene verspreiding. Vooraleer er tot volledige ontwikkeling te kunnen komen, werd zij door de humanisten totaal afgekeurd als een uitvinding van « barbaren » (24).

Voor het overschrijven van de auteurs der oudheid gebruikten de humanisten een lettertype (minuskel) dat een getrouwe nabootsing was van de karolingische minuskel die zij vonden in manuscripten van de 10e en 11e eeuwen (zie plaat 1, voorbeelden a en b). De terugkeer tot de karolingische minuskel was nochtans niet uitsluitend ingegeven door een afkeer van de gotiek, de behoefte aan een klaar en goed leesbaar lettertype speelde eveneens een grote rol.

(24) Zie de uittaling van een Florentijns architect, weergegeven in voetnoot (17), blz. 511, Vlaamse Stam nov. 1981.

Reeds Petrarca (25) wees op de verdienstelijke eigenschappen van de karolingische minuskel, die hij leerde kennen uit een handschrift dat Boccaccio (26) hem had geschonken.

Uit die minuskel leidde men een lettertype af dat in de 15e eeuw de namen kreeg van « littera antiqua », « - rotunda », « - tonda » of « - romana » en dat door de paleografen « humanistisch schrift » genoemd werd.

In Italië waren de humanisten Poggio Bracciolini (1380-1459) en Niccolò Niccoli (1364-1437) de eersten om de « Littera antiqua » te gebruiken bij het overschrijven van de oude latijnse schrijvers. De tweede zou zelfs een school gesticht hebben voor onderricht in schoonschrift (calligrafie).

De « littera romana » werd uiteindelijk onze drukletter de « romein » en dit voor het eerst in 1470.

In de loop van de 15e eeuw werd het humanistisch schrift aangenomen door de pauselijke kanselarij ; het is het schrift van de « breven » van Eugenius IV (1431-1447) en van Sixtus IV (1471-1484).

Het is nochtans bij middel van de gedrukte boekwerken dat dit schrift zich in Frankrijk verspreidde. Daar onze cultuur zeker wat het schrift betreft ten eerste op Frankrijk gericht was nemen we aan dat de verspreiding van die boeken in onze streken evenzeer een welgekomen gelegenheid was om met het nieuwe schrift kennis te maken.

Belangrijk voor hetgeen wij beogen is het feit dat de humanistische minuskel de aanleiding was tot het ontstaan van een cursief schrift waartoe de pauselijke breven van het begin der 16e eeuw tot voorbeeld dienden. Het is een hellend en verbonden schrift, met een eng letterschema. De schuine weergave van de letters leidde ertoe dat overgegaan werd van een ronde op een ovale vorm. Die ovale vorm is zeer kenschetsend voor het humanistisch schrift.

Ook dit cursief werd door de drukkers overgenomen en als eerste graveerde Francesco Griffo van Bologna (It.) de lettertypen met dewelke de Venetiaanse drukker Alde in 1501 een Virgilius drukte. Dit lettertype noemt men « italiek » en het wordt evenals de « romein » tegenwoordig nog steeds gebruikt.

Het humanistisch cursief is in feite, op weinig details na, ons hedendaags handschrift. Het kende in de zuiderse landen, Italië, Spanje en ook Frankrijk, een snelle verspreiding. In onze streken echter hield het gotiek cursief veel langer stand, met die eigenaardigheid dat het gebruikt werd voor de teksten in het Nederlands, terwijl men geschriften in een vreemde taal, Latijn of Frans, in de humanistische cursieve letter stelde.

Het was in die tijd een veel voorkomend verschijnsel dat, om hun studies te voltooien, veel jonge mensen voor een bepaalde periode naar Frankrijk en Italië trokken. Zij maakten er kennis met de humanistische geest, de kunst van de renaissance en ook met de vernieuwde schrijfkunst. Nog lang daarna, in de 17e eeuw bv., was het in hogere kringen wellicht « de bon ton », niet alleen in het Frans te schrijven, maar de humanistische letter te gebruiken, ook al had men die studie-reis niet ondernomen ! Zo kan men op in gotiek cursief gestelde stukken hand-

(25) Francesco Petrarca (1304-1374) geschiedkundige, archeoloog en verzamelaar van oude manuscripten was de eerste der grote humanisten van de Renaissance, vooral bekend door zijn gedichten, geschreven in het Toscaans.

(26) Giovanni Boccaccio (1313-1375) auteur van de « Decamerone », bundel novellen waarin hij de levenswijze van de Florentijnse burgers beschrijft. Boccaccio was de eerste grote Italiaanse prozaschrijver.

tekeningen vinden in humanistisch cursief naast andere in gotiek schrift (Plaat 14, a).

In de 17e eeuw beheerste een goed schrijver alle toen gebruikelijke en vaak nog enige zeer ongebruikelijke schriftsoorten. Het was de glorie-tijd van de schoon-schrijfkunst die vooral bij onze noorderburen hoogtij vierde.

Het humanistisch cursief is, zoals trouwens alle cursieve schriften, zeer aan persoonlijke ductus onderhevig geweest en het ontwikkelde een groot aantal variëteiten, die onderling zowel door het schema als door de structuur van de letters afwijken (Platen 12 tot 15).

In de negentiende eeuw verdween tenslotte al wat het schrift nog aan zwie-righeid had overgehouden door de vervanging van de ganzeveer als schrijfgereed-schap door de stalen pen. Hierdoor ging de eigenlijke schrijfkunst verloren. In de twintigste eeuw tenslotte maakte het algemeen gebruik van de schrijfmachine « een mooie hand » totaal overbodig. Wij genealogen, die veelvuldig kennis maken met de registers van de burgerlijke stand van de 19e eeuw, appreciëren nochtans ten zeerste het nette en duidelijke schrift van de gemeentesecretarissen en bedienden van de burgerlijke stand van die tijd.

In de scholen werd in de eerste helft van de 20e eeuw wel degelijk gereageerd op het duidelijk verval van het dagelijks handschrift, maar met de opkomst van de « ball-point-generatie » schijnt men alle hoop te moeten laten varen. Nog on-eindig veel meer dan vroeger krijgt het schrift in de laatste 50 jaar een zeer sterke persoonlijke ductus. Tussen de loffelijke pogingen die een puber aanwendt in zijn eerste liefdesbrief en het gekribbel dat we aantreffen op een doktersvoorschrift, ligt een enorme gamma schrittipes, die we wel alle humanistisch moeten noemen, maar waarin onmogelijk nog een vaste lijn te trekken is, laat staan de invloed van bepaalde scholen terugvinden.

« Waar is der oudren fierheid nu gevaren ? » (27)

PLAAT 14 : Humanistische cursieven van de 17e en de 18e eeuw.

a. Slot van een huwelijksakte van 29 september 1619 (R.A.B., Kasselrij Veurne, Register der Notarie nr. 621, folio 233).

Overschrijving :

1. 1619 present Joncheer Philips van Crombrugghe Heere van Loorynghe ende dheer
2. Christiaen Weyns **scepen** ende ceurheere
3. (handt.) Philips van Crombrugghe
Christiaen (merk) Weijns

Toelichting :

Dit document wordt hier weergegeven om de aandacht te vestigen op het feit dat Philips van Crombrugghe zijn handteken in humanistisch cursief stelt, terwijl Christiaen Weijns dit doet in gotiek en daarenboven nog zijn merk tussen voornaam en familiënaam plaatst.

(27) De paragraaf over het humanistisch cursief is gesteund op de reeds geciteerde werken van prof. Eg. Strubbe, Drs. Van der Gouw en M. Prou waaraan wij hier en daar sommige passages of zinsneden hebben ontleend.

Plaat 14. Humanistische cursieven (17e en 18e eeuw).

Ich schreibe zu. Herrn van Crombrugge Jhr. van Soest. Thoe Hul
 Christen vromd & ande te ghefilen
 Jhr. van Crombrugge Christen vromd
 1619

a. 1619, handtekening in humanistisch cursief.

Comitia Jacobi Jhr. van Crombrugge
 a vromd vromd & ande te ghefilen
 Jhr. van Crombrugge in vromd vromd & ande te ghefilen.

b. 1724.

Het gebruik van het humanistisch schrift in deze periode was praktisch nog uitsluitend voorbehouden aan teksten in een vreemde taal : Frans of Latijn. Wanneer Philips van Crombrughe het hier gebruikt voor zijn handteken moet dit wellicht geweten worden aan de opvoeding die hij waarschijnlijk in het Frans genomen heeft.

b. Tekst uit een « Status animarum » van Rumbeke van 1724.

Overschrijving :

1. 6 familia Jacobi Spellebeen constat ipso
2. et uxore Petronella de Griese, et prole
3. Petronella 10 annorum non communicante

Toelichting :

Dat een in humanistisch cursief gestelde tekst ook soms moeilijk te lezen is wordt hier wel aangetoond. Talrijke letters zijn slecht of onvolledig gevormd : de ovaal van a en o is nergens dicht, de e is een slordig gevormde gotieke e, de vlag aan de t ontbreekt behalve in constat op r. 1, ook op r. 1 krijgt Spellebeen een gotieke lange s, behalve in uxore op r. 2, wordt de u nog aangestipt (r. 3 annorum en communicante). Door het aaneenschrijven van sommige letters ontstaat ook onduidelijkheid, bv. de e en l in Spellebeen, de s en t in constat, beide op r. 1, enz.

PLAAT 15 : Humanistisch cursief van 1788 : verslag van een kerkgebod (R.A.B. Archief van Nieuwpoort, register van pandingen, arresten, geboden, oproepingen 1718 - 1793, nr. 4.745).

Overschrijving :

1. Actum den 17 januarij 1788
2. Den procureur De Brauwere over de heesschers ende
3. vervolger van decrete legt over relaes van het derde
4. ende leste kerckgebodt gedaen door den camerbode
5. François De Bruijne op den 16 decembre 1787,
6. wesende sondagh ten uytcommen vanden volke uijt
7. d'hoogmisse gecelebreert in Onse Lieve prochie
8. kercke alhier mitsgaeders geaffixckeert copie van
9. het selve kerckgebodt aende kerckedeure als
10. naer costume, voorts relaes van insinuatie danof
11. aenden verweerdere gedaen door den selven de Bruyne

Toelichting :

Dit humanistisch cursief draagt nog de sporen van gotieke invloeden : de s wordt afwisselend geschreven op humanistische wijze en in gotieke vorm (lang), de u wordt nog hier en daar aangestipt en de h is eveneens nog gotiek (met een lus onder de schrijffregel).

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

Actum den 17 Januarij 1788.

De procureur De Bruijere overdenktende
 vervolger vande eerste legt. verdelers van het derde
 eidelste Morellgeboort gedaende door de procureur
 De Bruijere op den 16. Decemb. 1787. ~
 indagt ten uytzinnen vanden volke, uijt
 deoquiste geelborst jrouwe de vroege
 vante. alhier in de gaeders geaffixteert op de van
 het selve Morellgeboort ande Morellhe deure als
 uan offene. voort selve van pufuratie dan of
 ande vande gedae doorden belven. De Bruijere

III. — HET (LEREN) LEZEN VAN OUD SCHRIFT

Na in wat voorafgaat gepoogd te hebben aan te tonen hoe het schrift zich in onze streken ontwikkeld heeft tot ons hedendaags handschrift, achten wij het nuttig deze bijdrage af te ronden met de aandacht te vestigen op het « lezen » en « leren lezen » van oud schrift.

In de periode van drie tot vier eeuwen die de meeste amateur-genealogen bij hun opzoekingen bestrijken, komen zoveel schriftvormen voor dat het noodzakelijk is methodisch tewerk te gaan bij het lezen en ontleden van de oude teksten. Het is immers van groot belang de documenten niet enkel bij benadering te kunnen lezen, maar ze ook en vooral juist en volledig te kunnen lezen. Wanneer men een familiegeschiedenis inkijkt die teruggaat tot bv. 1500 en men verneemt naderhand dat de opsteller ervan slechts een zeer elementaire kennis heeft van oud schrift, mag men zich dan geen vragen stellen nopens de historische en wetenschappelijke betrouwbaarheid van het werk? Het ware anders zo de auteur zou te rade gegaan zijn bij een meer bevoegde en dit feit in de inleiding van zijn boek zou aangehaald hebben.

Onlangs hadden wij de gelegenheid om vast te stellen dat een amateur-genealoog in een poortersboek van de 16e eeuw gemeend had herhaaldelijk de naam te lezen die hij zocht. Toch niet al te zeker van zijn slag had hij fotocopieën laten maken en deze doorgegeven voor lezing waarbij kon vastgesteld worden dat het ging om het woordje « legghen » dat in de meeste akten van die periode voorkwam! Wat zou er gebeurd zijn had hij enkel op zicht van de registers zijn conclusies getrokken?

Dit extreem voorbeeld wijst er op welke enorme flaters kunnen begaan worden door amateur-genealogen en -historici die het oud schrift niet of niet voldoende kunnen lezen. Op die wijze kan de aanwezigheid van een familie in een bepaalde stad twee eeuwen vroegeresignaleerd worden dan historisch juist is en dit op grond van geraadpleegde bronnen, zonder enige bijbedoeling! Kennis van en ervaring met oud schrift zijn onontbeerlijk om op basis van archief-documenten verantwoord en betrouwbaar werk te leveren.

§ 1. Onderwijs in de paleografie in de 19e eeuw.

Het probleem is niet eigen aan onze tijd omdat wij nu verder af staan van de te raadplegen teksten. Ook vroeger zocht men naar gepaste methoden om het lezen van het oud schrift aan te leren.

De nooit volprezen Prof. E. Strubbe heeft ons een studie nagelaten waarin hij het onderwijs in de paleografie op de Brugse Bogaerdeschool in de 19e eeuw beschrijft. Een gedeelte van dit werk (28) vatten wij samen in de volgende alinea's.

Op bedoelde school, gesticht in de 13e eeuw, vormde men o.a. toekomstige bedienden of klerken, waarvan sommige later, beroepshalve, ertoe gehouden waren kennis te nemen van oude registers en oorkonden. Op het programma kwam er tot 1883 een vak voor: « Lezen van oude geschriften », dat in werkelijkheid een onder-

richt was in de paleografie. Het lezen van oude geschriften werd er enkel aangeleerd door het naschrijven van teksten.

Die methode, het naschrijven, werd aanzien als de enig goede voor het leren lezen van oude documenten en was tot ver in de 19e eeuw, de oorzaak van een overladen programma in de Bogaerdeschool. De leerlingen waren niet alleen verplicht zich het gewone schoonschrift en enkele sierschriften eigen te maken, maar ze moesten ook de verschillende gotieke schriftvormen kunnen neerpennen. Immers, sinds het begin van de 16e eeuw, had men, telkens een nieuwe variëteit van het gotiek cursief gebruikelijk werd, het nieuwe naast de oudere op het programma geplaatst. Omstreeks 1800 omvatte dit schrijfonderwijs :

1. het humanistisch cursief ;
2. het gotiek cursief van het begin der 16e eeuw ;
3. het gotiek cursief van het einde der 16e eeuw ;
4. het 17e eeuwse gotiek cursief ;
5. het gotiek cursief van de eerste helft der 18e eeuw ;
6. een onbepaald aantal sierschriften.

Door Cornelis Brans werd dit programma in 1830 nog uitgebreid tot het naschrijven van oorkonden van de 13e, 14e en 15e eeuwen.

Dit was geen unicum voorbehouden aan de Bogaerdeschool. In een school-schrijfboekje van 1792 van een zekere J. Lamote van Hondshoote kwamen 22 schoonschrift oefeningen voor :

- 5 maal het cursief van het einde der 18e eeuw in gewone vorm en 2 maal in siervorm ;
- 2 maal de romeinse en 2 maal de cursieve boekletter ;
- 2 maal de gotieke boekletter in gewone en eenmaal in siervorm ;
- 5 maal het gotieke cursief van de 16e eeuw, 3 maal dit van de 17e eeuw en eenmaal dit van de 18e eeuw ;

in totaal dus 9 verschillende schriftvormen (29) !

Het programma van de Bogaerdeschool werd slechts gevormd na de opkomst van het humanistisch schrift in de 16e eeuw en bevatte dus slechts schriftvormen vanaf die tijd. De niet meer gebruikelijke cursieven werden op het programma behouden en waren verplichtend na te schrijven door de leerlingen. Uit die verplichting heeft men later wellicht afgeleid dat het naschrijven het meest doeltreffende middel was om een schrift vloeiend te leren lezen. Prof. E. Strubbe verhaalt in zijn hoger vermelde bijdrage ook hoe dit in de praktijk gebeurde.

Eenzijds beschikte men over uitgegeven voorbeelden van schriften, bv. de in 1818 door Koning gepubliceerde « Algemene ophelderende verklaring van het oud letterschrift », anderzijds liet Cornelis Brans, die tot 1884 leraar was aan de Bogaerdeschool, naar een eigen ontwerp, zes teksten drukken die hij « Oude schrijfwijzen » noemde en waarin gotieke cursieven van de 13e tot 18e eeuwen opgenomen werden, nl. naschrijvingen van oorkonden. De slechts drie bladen begrijpende uitgave van C. Brans, bevatte bovendien een twaalfstal vormen van de letters van het alfabet, verschillende voorbeelden van romeinse en arabische cijfers en enkele voorbeelden van verkortingen.

Benevens het kopiëren van die voorbeelden waren de gevorderde leerlingen ertoe gehouden oude oorkonden van het Brugse stadsarchief, die door de school ontleend werden, na te schrijven.

Alhoewel het letterlijk en vormgetrouw naschrijven van oude teksten voorzeker een zeer goede manier is om het schrift van onze oudste archiefstukken te leren lezen, toch is die manier bezwaarlijk nog toe te passen op de handschriften vanaf de 16e eeuw. Het schrift wordt immers vanaf die tijd zozeer beïnvloed door de eigen « hand » van elke schrijver, dat men moeilijk nog kan spreken van schrijvers die behoren tot bepaalde schrijfscholen.

In die omstandigheden volstaat het niet meer een algemeen gangbaar lettertype van een bepaalde vorm te kunnen naschrijven om eender welke tekst uit die tijd te leren lezen. Men moet een meer algemeen begrip van het oud schrift aankweken om het te leren lezen. Men moet ook veel meer stukken doornemen om het schrift van een bepaalde periode te kennen. De tijd en de vaardigheid ontbreken om alle persoonsgebonden eigenaardigheden van de schriften nog na te schrijven. Waar het het leren lezen van handschriften vanaf ± 1550 betreft, wordt naschrijven eigenlijk nutteloos.

Dit heeft L. Gilliodts-van Severen, stadsarchivaris te Brugge, blijkbaar ingezien toen hij in 1874 gelast werd met de cursus « Lezen van oude geschriften » van de Bogaerdeschool. Hij beperkte zich ertoe de leerlingen het oud schrift te leren lezen, het naschrijven liet hij wegvallen. Bovendien deed hij zijn leerlingen op zijn archief komen waar hij hen op de oorspronkelijke stukken aan het oefenen stelde. Die leesoefeningen beperkten zich zeker niet tot het lezen van de voornaamste gegevens, maar elk stuk moest allicht van het begin tot het einde letterlijk kunnen gelezen worden vooraleer de leerling bekwaam geacht werd oud schrift te kunnen lezen.

§ 2. Hoe oud schrift leren lezen ?

Wanneer men geen onderricht in paleografie genoten heeft, zoals dit het geval is met de overgrote meerderheid amateur-genealogen en -historici, is men wel verplicht proefondervindelijk tewerk te gaan. Dit betekent dat men, naar gelang de opzoekingen vorderen, kennis maakt met schriften die, hoe verder men teruggaat in de tijd, steeds moeilijker leesbaar worden. Uiteindelijk belandt men bij gotieke cursieven waarin men zelfs de elementaire gegevens niet meer kan ontcijferen. Dit ligt bij amateur-genealogen hoofdzakelijk aan het feit dat ze te vlug opschieten en spoedig twee à drie eeuwen ver geraken met hun vorsingswerk. Hierbij dient aangestipt dat zij in het beginstadium van hun opzoekingen enkel de meest noodzakelijke gegevens opnemen om vooraf een kwartierstaat op te maken. Familiegeschiedenis is werk voor later. Die vlugge vooruitgang is er de oorzaak van dat weinig of geen aandacht besteed wordt aan het schrift waarin de documenten gesteld zijn en zeker niet aan de evolutie van het schrift, al is het dan in tegen-gestelde zin. Men stelt alleen vast dat het schrift moeilijker leesbaar wordt naarmate men teruggaat in de tijd. Wij hebben wel eens de uitlating gehoord dat de mensen vroeger « zo slecht konden schrijven » ! Dit is werkelijk de rollen omkeren ! In feite schreef men vroeger beter dan nu, in acht genomen de middelen waarover men beschikte. Men vergete ook niet dat documenten die twee of drie eeuwen, of meer nog, oud zijn al heel wat meegemaakt hebben en dat het schrift bijgevolg door allerlei omstandigheden veel van zijn duidelijkheid heeft verloren.

In onze bijdrage hebben wij getracht aan te tonen dat het schrift in de loop der eeuwen een merkwaardige evolutie gekend heeft om uiteindelijk tot ons heden-

daags handschrift te komen. Wellicht gaat die ontwikkeling verder zonder dat wij ons hiervan bewust zijn. Zal de mens van het jaar 2050 nog schrijven met dezelfde lettertekens als wij het hedendaags doen ? Of zal het handschrift totaal verdwijnen ?

Om vorsingswerk te doen in handschriftelijke bronnen zou men **vooraf** moeten op de hoogte zijn van de manier waarop die stukken tot stand gekomen zijn, van de middelen waarmede ze gevormd werden en zeker van de vormen der gebruikte schriftsoorten. Dit is geenszins het geval met amateur-genealogen die hun opzoekingen aanvangen zonder de minste notie van oud schrift.

Nochtans kunnen opzoekingen en het leren lezen van oud schrift samengaan. Alhoewel het ter hand nemen van een paleografische studie zeer nuttig kan zijn is dit niet onontbeerlijk.

In familiekunde zijn we gewoon te vertrekken van het bekende om het onbekende te ontdekken. We beginnen met de huidige generatie om de vorige op te zoeken en te beschrijven. De gevonden gegevens zijn ons opnieuw nuttig om een verdere generatie op te sporen, enz. Met oud schrift kunnen we een gelijkaardige werkwijze toepassen : van het hedendaagse schrift uit komen we in contact met de handschriften van de vorige eeuw en van daaruit bij die van de 18e eeuw. In die eeuw maken we kennis met het laatgotieke cursief, maar hier beginnen de moeilijkheden. Wil men met het leren lezen van oud schrift hetzelfde tempo aanhouden als bij het opmaken van een kwartierstaat, dan zal men vroeg of laat moeten ondervinden dat bepaalde stukken om zo te zeggen niet meer leesbaar zijn. We hebben de gewoonte aangenomen om uit de documenten die nodig zijn voor ons doel enkel die gegevens te putten waarmede we onze kwartierstaat willen stofferen. Dat is, in vergelijking met wat de akten, staten, registers, enz. bevatten, miniem. Het aanleren van oud schrift gaat niet zo vlug !

We moeten dus komen tot een methode waarbij én het vorsingswerk én het leren lezen van oud schrift gebaat zijn. Dit is enkel mogelijk wanneer we de opzoekingen wat trager uitvoeren en aandacht gaan besteden aan het schrift zelf. Dit doen we best wanneer we de eerste moeilijkheden ondervinden bij het lezen van sommige letters of woorden. Vanaf dit ogenblik doen we er goed aan de teksten waarin moeilijk leesbare delen voorkomen grondig door te nemen. Zeer goed is : fotocopie laten nemen van geheel het document of, indien het al te lang is, van een paar bladzijden ervan.

Hoe verder we vorderen, hoe meer dergelijke moeilijkheden zullen voorkomen en hoe meer aandacht we zullen moeten geven aan het schrift zelf. Telkens laten we fotocopieën nemen.

In dit stadium van de opzoekingen moeten we dan thuis, benevens het schiften en noteren van de gevonden gegevens, meer en meer tijd gaan besteden aan het leren lezen van oud schrift.

Uit eigen ondervinding kunnen wij voor die oefeningen volgende werkwijze ten zeerste aanbevelen : 1° lezen en 2° schrijven (wij zouden er kunnen aan toevoegen : 3° herlezen en 4° herschrijven, enz.).

Eerste vereiste : LEZEN.

Hiermede wordt bedoeld : de **ganse** tekst van een stuk lezen, ook al is die langer dan hetgeen we nodig achten voor het doel dat we ons stellen. Het komt er nu immers niet zozeer meer op aan nieuwe gegevens te ontdekken, maar wel

degelijk om het schrift zelf te bestuderen met al de eigenaardigheden die de schrijver van dienst eraan gegeven heeft, hetzij gewild, hetzij onbewust uit een jarenlange gewoonte. We laten hierbij geen enkele zinsnede, geen enkel woord, geen enkele letter achterwege zonder zeker te zijn van de juiste lezing.

Tweede vereiste : SCHRIJVEN.

Om een grondige kennis van oud schrift te verkrijgen volstaat het echter niet alleen maar te lezen. Bij een eenvoudige lezing worden gemakkelijk, zelfs onbewust, schrijfwijzen van letters over het hoofd gezien omdat we, voortgaande op de klank van bepaalde woorden, deze gemakkelijk kunnen reconstrueren zonder hiervoor alle letters één voor één te herkennen. Wanneer we dan bepaalde letters, die we wellicht vroeger reeds ontmoet hebben, opnieuw tegenkomen in een ander woord hebben we de indruk deze nog nergens te hebben gezien. Wij denken hier bijvoorbeeld aan de minder voorkomende letters y voor ij, q, x voor ks, enz.

Er is slechts één middel om zeker te zijn dat men alle letters van een bepaalde tekst kan lezen en dat is : die tekst **letterlijk overschrijven**. Hiermede wordt natuurlijk niet bedoeld het naschrijven waarover we het hadden in de vorige paragraaf bij de methode toegepast in de Bogaerdeschool te Brugge.

Dit middel moet men alleszins toepassen wanneer men te doen heeft met teksten die men, na een tweede of derde lezing, nog niet volledig onder de knie heeft. De uitwerking van die methode moet ook gepaard gaan met een werkwijze die men steeds op dezelfde manier toepast. Men begint met de lijnen in de rand van de fotocopie te nummeren en in het afschrift gebruikt men telkens een nieuwe schrijflijn wanneer in het origineel een nieuwe lijn voorkomt. In het afschrift nummert men telkens ook de lijnen zoals in het origineel. Op die wijze vindt men bij een volgende poging gemakkelijk de bij een vorige onleesbaar gebleven delen terug.

Bij het afschrijven moeten alle woorden voluit weergegeven worden, d.w.z. dat alle verkortingen en samentrekkingen volledig worden geschreven. De zinsneden, woorden of lettergrepen die men niet kan lezen in het begin late men duidelijk in het afschrift uitkomen hetzij door puntjes, hetzij door eender welk ander opvallend teken. Men late ook telkens voldoende plaats over in het afschrift om later de ontbrekende woorden bij een nieuwe lezing te kunnen invullen. Een voorname regel bij het afschrijven is : nooit gissingen of veronderstelde schrijfwijzen in inkt te zetten in het afschrift. Die woorden schrijve men voorlopig in potlood, zodat bij later nazicht duidelijk blijkt dat men tijdens de vorige lezing niet zeker was van de schrijfwijze.

Men zal ons misschien tegenwerpen dat die methode al te omslachtig en te tijdrovend is. Hierop willen wij nochtans van meetaf aan antwoorden met te wijzen op de drie voornaamste voordelen die deze methode voor elk vorser opleveren zal, wanneer hij, met de nodige zelf-discipline, telkens hij moeilijkheden ondervindt, op uitgebreide teksten zal oefenen :

1. Wanneer men na een geleidelijke teruggang tot de schriften van het 1e kwart der 17e eeuw, bij de meestal moeilijk leesbare teksten van het einde der 16e eeuw zal belanden, is het duidelijk dat men heel goed zal gewapend zijn om ook die teksten met succes door te nemen. Men zal immers reeds tal van eigenaardigheden van het gotiek cursief onder de knie hebben. Dit betekent een groot voordeel t.o.v. iemand die geen of weinig aandacht besteed heeft aan het leren lezen van oud schrift in de loop van de eerste opzoeking.

2. Het grondig lezen van volledige documenten, dus veel meer dan feitelijk nodig is voor een kwartierstaat, zal tal van feiten en details doen aan het licht komen, niet alleen rechtstreeks in verband met de opzoeken zelf, maar ook betrekkelijk de inrichting van besturen, rechtsmachten en allerlei instellingen uit vroeger tijden. De kennis hiervan kan alleen maar het verdere vorsingswerk bevorderen.

3. Bij het lezen en ontleden van langere teksten geraakt men ook veel meer vertrouwd met de taal van de stukken en met de soms eigenaardige termen, zinswendingen en uitdrukkingen die sinds lang uit ons taalgebruik verdwenen zijn. Dit is dan opnieuw een voordeel bij latere opzoeken.

(wordt voortgezet)

André GHYSELBRECHT

(28) E.I. Strubbe, « Onderwijs in de Paleografie te Brugge in de 19e eeuw », in *Miscellanea J. Gessler* (1948), blz. 1178 - 1189.

(29) Prof. Strubbe († 7-11-1970) was in het bezit van dit schoolschrijfbokje, alsook van de verder aangehaalde uitgaven van J. Koning en C. Brans. Sinds zijn overlijden en de verkoop van zijn bibliotheek schijnen die documenten spoorloos.

O U D S C H R I F T

(Vervolg van Vlaamse Stam, juni 1982, blz. 251 tot 256)

Het is bijgevolg duidelijk dat de vertraging, die men onvermijdelijk in het vorsingswerk zal oplopen, wanneer men meer aandacht begint te besteden aan de studie van het oud schrift, te verwaarlozen is t.o.v. de voordelen die ten goede komen aan het genealogisch en/of historisch onderzoek waaraan men zich wijdt. We kunnen niet genoeg de nadruk leggen op het feit dat het (leren) lezen van volledige, zelfs zeer lange en soms vervelende teksten, er enorm toe bijdraagt om zich als het ware in te leven in de toestanden waarin onze voorouders leefden. Het zijn die toestanden en de gewoonten (costuymen) die het recht beheersten en de oorzaak en aanleiding waren van de akten, registers, staten, enz. die nu onze aandacht gaande houden.

Terwijl men zich op de uiteengezette manier toelegt op het verwerven van enige paleografische kennis, krijgt men ook een veel ruimere visie over de mogelijkheden die door de archieven geboden worden. Niemand zal ontkennen dat dit de uiteindelijke bedoeling moet zijn van elke bijdrage die de verspreiding beoogt van hulpwetenschappen als genealogie, onder amateurs die uiteraard de nodige studies niet hebben gedaan.

— . : —

Om deze reeks bijdragen af te ronden volgen nog de platen 16 tot 19. Be-doeld als illustratie bij het hoofdstuk over het leren lezen van oud schrift, werd de bespreking ervan opgevat op dezelfde manier als dit het geval was bij de vorige platen met schriftvoorbeelden.

— . * —

Tot besluit kunnen wij enkel de wens uitdrukken dat onze bescheiden studie van het schrift ertoe bijgedragen heeft om bij de liefhebbers-genealogen en -historici, naast hun interesse voor de inhoud van de teksten, enige belangstelling op te wekken voor het schrift zelf. Het schrift is immers hét middel bij uitstek waardoor feiten uit lang vervlogen tijden bewaard gebleven zijn en nu nog in ons bereik liggen !

Plaat 16 : Gotiek cursief (1551).

Tekstgedeelte uit de stadsrekening van Brugge 1550-1551 (Brugge stads-archief). Schriftvoorbeeld overgenomen uit E. Strubbe, « Grondbeginselen van de Paleografie der Middeleeuwen », plaat XXII nr. 50 ; overschrijving en toelichting eveneens naar Strubbe.

Overschrijving :

1. Den XXIXen vande voorseide maent, was meester Marc vande
2. Velde, pensionaris, betaelt van dat hy by laste vanden

Plaat 16. Gotiek cursief (1551).

- [illegible]

3. college ghereyst hadde thove binnen der stede van Binst
4. ende Bruessele ende aldaer ghesolliciteert staet ende
5. surceance vanden executoriale, vercreghen byden anderen
6. Drien leden van Vlaendren, omme texecuteren van die
7. vander nacie van Spaeynen residerende binnen deser stede
8. ter cause vande impoosten cours hebbende binnen Vlaendren,
9. daer inne hy vachierde XXI daghen, comt

Toelichting :

Verzorgd klerkengeschrift ; de vorming van de aanzethaal bij de a is duidelijk merkbaar in de a van **aldaer** op r. 4 ; — de a komt ook veelvuldig voor zonder die aanzethaal. De r heeft twee vormen, vgl. meester en Marc op r. 1 ; de eerste vorm is de meest gebruikelijke maar wordt als beginletter van een woord door de hoofdletter vervangen, zoals in **residerende** op r. 7.

Op tal van plaatsen komt de verkorting van -de of -den voor ; het is niet altijd duidelijk waar -den bedoeld wordt en waar -de ; een enkele keer wordt -de vervangen door een samentrekkingsteken boven de voorgaande letters, nl. op r. 7 : **residerende**.

De u noch de v worden aangestipt wat de lezing zeer bemoeilijkt. Het onderscheid tussen beide letters en de n is zeer onduidelijk.

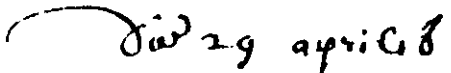
Dergelijke teksten, waar veel woorden bij een eerste lezing achterwege moeten gelaten worden, trachte men letterlijk over te schrijven, zoals wij ten andere uiteengezet hebben in het hoofdstuk III, § 2.

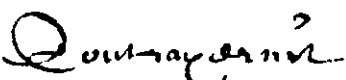
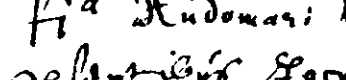
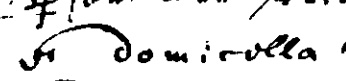
Plaat 17. Gotiek cursief (1599)

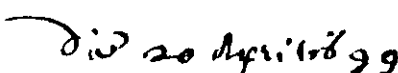
Huwelijksakten uit de parochieregisters van Veurne, Ste-Walburga (Stadhuis, Veurne, Parochieregister, deel 49, blz. 174 v°).

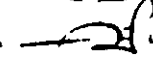
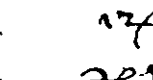
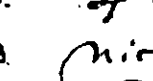
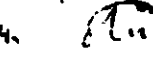
Overschrijving :

1. die 19 aprilis 99
2. contraxerunt matrimonium
3. Georgius Michiels et Maria
4. filia Audomari Willemzoone
5. presentibus Jacobo de Wieu
6. et domicella uxore Petri
7. Boudens.
8. die 20 aprilis 99
9. Contraxerunt matrimonium
10. Robertus de Haesejaegher
11. et Maria Tiendenaers
12. presentibus magistro
13. Nicolao Vlamijnck et
14. Andrea de Coninck
15. die 20 aprilis 99
16. Solemnizatum est matrimonium

1. Die 29 aprilis 99

2. Contraxerunt matrimonii
3. D. Joannis Michiels et Maria
4. fia Andonari Wiedenhoven
5. representant Jacobus de Widen
6. et Dominella uxore ipsius
7. bundes

8. Die 20 aprilis 99

9. Contraxerunt matrimonii
10. Robertus de Gaeßpene
11. et Maria Lindenacis
12. representant Magister
13. Nicolaus Vlamijsch, et
14. Andria de Dominis

15. Die 20 aprilis 99

16. Ordinatus et matrimonii

Toelichting :

Een voor die tijd nogal sterk vereenvoudigd gotiek cursief. Opvallend zijn de lange halen aan sommige letters, vooral aan de d en aan de hoofdletters. Het schrift biedt overigens niet al te veel moeilijkheden bij de lezing. De t krijgt niet altijd een vlag (zie r. 2 contraxerunt en matrimonium, r. 6 Petri, r. 11 Tiendenaars, enz.). Men lette op de schrijfwijze van de minder voorkomende letters X en z (r. 2 en 9 contraxerunt, r. 4 Willemzoon, r. 16 solemnizatum. De eind-m verdwijnt soms in een neerhaal (r. 9 matrimonium, r. 16 solemnizatum est matrimonium).

Het is opvallend hoe bij een grondige lezing van de teksten telkens lettervormen naar voor komen die bij een vluchtig overzicht niet opgemerkt worden, zo bv. de zelden voorkomende letter j op r. 10 in Haesejaegher. Meestal wordt in gotiek cursief voor i en j hetzelfde letterteken gebruikt.

Plaat 18. Gotiek cursief (1710)

Huwelijksakte van 18 november 1710 (R.A.B., Parochieregisters van Slijpe, boek 2, blz. 782).

Overschrijving :

1. 18 novembris juncti sunt
2. matrimonio in ecclesia mea
3. Rolandus Jonckheere et
4. Lucretia de Jonge coram
5. Reverendo domino Petro Bouwens
6. pastore in Lombaertzijde
7. cujas (lees : cujus) sponsus erat, de
8. mea licentia, factis debitis
9. bannis et nullo obstante
10. impedimento, testes fuerunt
11. ego infrascriptus et Henricus
12. Longerspeije. Sponsalia
13. inierant in Lombaertzijde
14. ita est J.B. van Butzele
15. pastor

Toelichting :

Bij een eerste lezing bieden enkele woorden wat moeilijkheden, bv. r. 7 cujas dat dient gelezen als «cujus» en slechts in die vorm een betekenis heeft (cujas bestaat niet) nl. Lombaertzijde cujus (ondervestaan : parochiae) sponsus erat , d.i. letterlijk : Lombaertzijde, van welke (parochie) de bruidegom was. Het gebruik van een grote i (hoofdletter ?) in Juncti op r. 1 en in inierant op r. 13 is zeer eigenaardig, vooral daar alle andere i's klein geschreven worden. Op r. 1 in 18 wordt voor het arabisch cijfer 1 een kleine i gebruikt.

De letter u wordt overal aangestipt, ook de v (r. 1 novembris).

Het schrift is niet regelmatig. De letter e bijvoorbeeld wordt in tal van vormen geschreven, nu eens met een lus (r. 2 ecclesia, r. 4 Lucretia) dan weer zonder (r. 1

1. i Proumbris Sancti fuit
2. matrimonii in archidiacono
3. Rolando Foylesard et
4. Lucia de Foyt uxore
5. R. J. de Bonis
6. pastor in Lombard 579
7. et ab episcopo archidiacono
8. in archidiacono facti et ab his
- 9.annis et nullo obitu
10. impedito et ab his
11. et infra septuaginta annis
12. conuersis et episcopo
13. in Lombard 579
14. et ab L. B. de B. 579
15. pastor.

novembris). De eind-s is in de ronde vorm geschreven, maar de s in het begin en in 't midden van een woord, waar zij normaal lang zou moeten zijn, krijgt een grote lus boven de schrijflijn, terwijl zij amper onder de lijn uitkomt. Vandaar een mogelijke verwarring met l en f, bv. r. 1 sunt, r. 2 ecclesia, r. 7 sponsus, r. 11 infrascriptus, r. 12 sponsalia.

Plaat 19. Gotiek cursief (1710).

Staat van goed van 1710 (schriftvoorbeeld overgenomen uit de cursus « Oud Schrift I », 1969, van M. Mispelon, blz. 75).

Overschrijving :

1. Meenen buijten.
2. Staet ende inventaris van alle de goederen
3. soo meuble als immeuble bevonden ten
4. poorterlicken sterfhuijse der stede van Meenen
5. van Marianne le Perre, fillia wilent Jan overleden
6. op Meenen buijten opden 7e mej 1710 de
7. welcke heeft achterghelaten voor haeren
8. weduwaere ende houdere ten sterfhuijse Jan
9. Cappon fillus wilent Pieter ende voor haer hoirs
10. ende erfghename twee kijnderen bij
11. haer in huijwelicke met den houdere
12. gheprocreert als te weten Pieter ende

Toelichting :

Laat gotiek cursief dat weinig moeilijkheden biedt, tenzij in enkele afkortingen bv. r. 4 en 8 sterfhuijse, r. 5 en 9 wt voor wilent. De eind-n is heel dikwijls vervangen door een neerhaal aan de e.

Op te merken de vereenvoudigde vorm van st op r. 4 in sterfhuijse en stede, enz., niet te verwarren met de ft (r. 7 heeft). De u en de v worden gestipt.

André GHYSELBRECHT